

**МАВЗУ: СУТ ЭМИЗУВЧИЛАР
СИНФИ СИСТЕМАТИКАСИ.**

Режа

1. Юксак даррандалар (Eutheria) ёки йўлдошлилар (Placentalia) инфрасинфининг умумий таснифи
2. Йўлдошлилар (Placentalia) инфрасинфининг туркумлари, оила ва асосий турларининг тарқалиши, аҳамияти

Сутэмизувчилар синфига 4000-4500 га
яқин тур киради. Ўзбекистонда 7 та
туркумга кировчи 108 та тур
сутэмизувчилар учрайди.

Кенжа синфлар

Атериялар
(Atheria)

Териялар, яъни
тирик туғувчилар
(Thria)

Инфра синфлари

дастлабки
даррандалар -
Prototheria

Аллотериялар
- Allotheria

Уч бўртма-
тишлилар –
Pantotheria

Тубан
даррандалар
- Metatheria

Йўлдошлилар
- Eutheria ёки
Placentalia

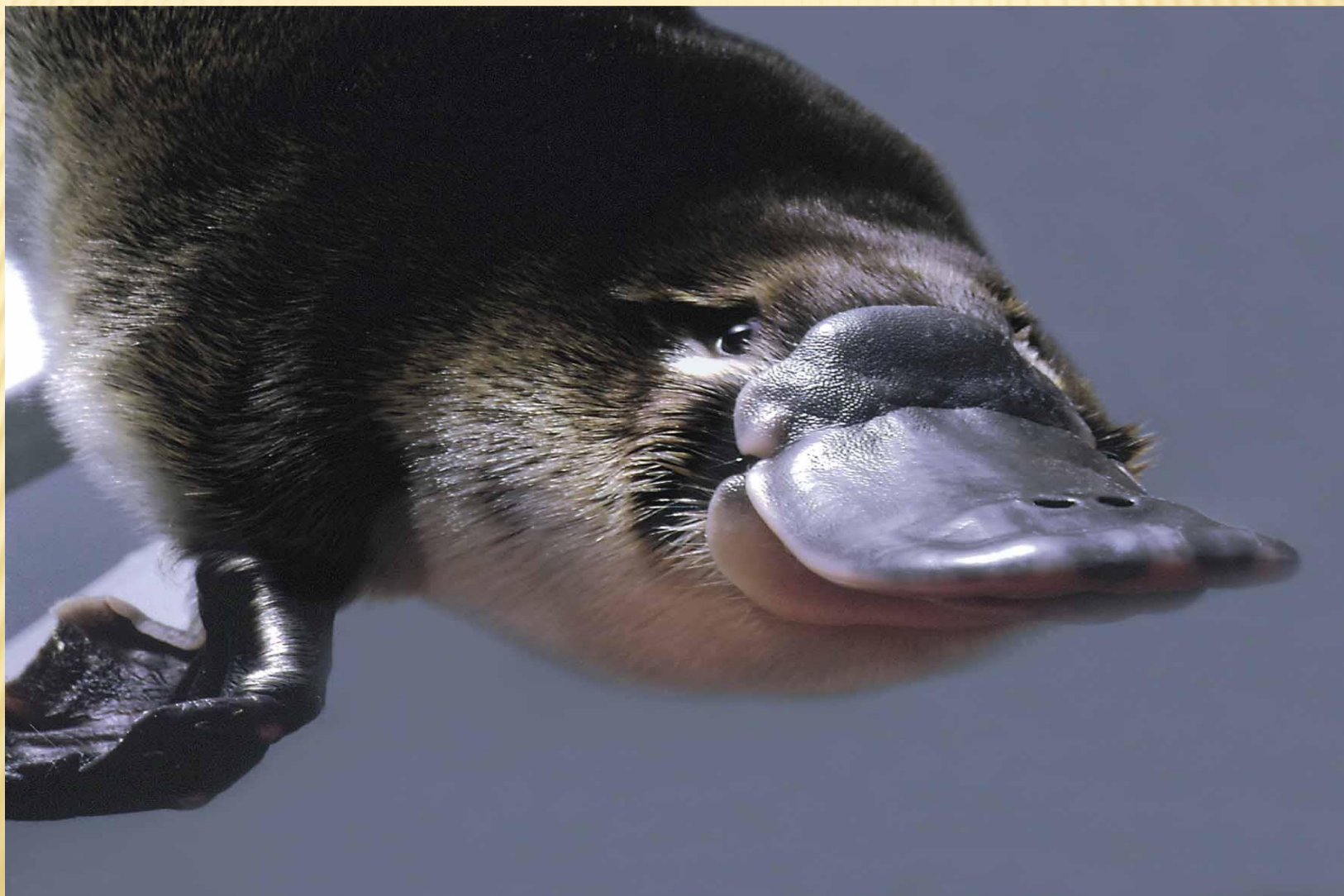
Дастлабки даррандалар (Prototheria) инфрасинфи

Дастлабки даррандалар (Prototheria) инфрасинфи вакиллари Австралия ва унга яқин жойлашган ороларда яшайдиган тубан сутэмизувчиларнинг жуда кам сондаги гуруҳи ҳисобланади. Тухум қўйиб қўпайиши билан бошқа сутэмизувчилардан фарқ қилади. Бироқ тухуми ривожланишининг ярмидан қўпроғи она организмида ўтганлиги сабабли тухум шаклидаги ҳолат 50 % дан кўпроқ ривожланган қобик ичидаги эмбриондир. Кейинчалик дастлабки даррандалар тухум босади (ўрдакбурун) ёки тухумини махсус халтачасида (ехидна) ривожлантиради. Дастлабки даррандаларда кушлар ва рептилиялардаги сингари клоака бўлади. Уларнинг бош мияси нисбатан суст ривожланган. Дастлабки даррандалар (Prototheria) инфрасинфига биртешиклилар, яъни клоакалилар (Monotremata) туркуми киради. Биртешиклилар қуйидаги примитив белгилари билан характерланади: 1) сариқлик моддасига бой бўлган катта (диаметри 14 мм) тухум қўйиш йўли билан урчийди; 2) ичаклари ва сийдик–таносил тешиклари ташқарига мустақил очилмай, балки клоакага очилади; 3) кўкрак сўрғичлари бўлмайди, сут безлари кўпгина тешиклар билан махсус безли жойга очилади ва болалари шу ерга чиққан сутни ялайди, чунки сут безлари тугмачалари йўқ; 4) бош миясида қадокли тана йўқ;

5) елка камари судралиб юрувчиларнинг елка камарига ўхшайди; 6) гавда ҳарорати доимий эмас, яъни $+22 \dots +37^{\circ}\text{C}$ ўртасида ўзгариб туради; 7) тумшуғи шохсимон моддадан иборат ғилоф билан қопланган, вояга етганларида тишлари йўқ; 8) урғочиларида (ехиднада) фақат чап тухумдони ривожланган. Биртешиклилар асосан Австралия, Тасмания ва Янги Гвинеяда тарқалган. Бу туркумга Ўрдакбурунлар (*Ornithorhynchidae*) ва Ехидналар (*Tachyglossidae*) оилалари киради. Ўрдакбурунлар оиласининг битта ўрдакбурун (*Ornithorhynchus anatinus*) тури бор. Ўрдакбуруннинг массаси 1,5 кг гача боради. У Австралия ва Тасманияда тарқалган. Сувда ва қуруқликда ҳаёт кечирилади. Тана узунлиги 65 см атрофида бўлади. Унинг териси қалин, қисқа, майин жун билан қопланган. Ўрдакбуруннинг сербар ясси тумшуғининг икки ёнига шох пластинкалар ўрнашган, бу шох пластинкалар тилининг шох пластинкалари билан бирга ғалвир ҳосил қилади, натижада шу ғалвир билан балчиқдан ўз озиғини сузуб олади. Қисқа беш бармоқли оёқларида сузгич пардалари бор, олдинги оёқларидаги пардалари узунроқ бўлиб, бармоқ учидан чиқиб туради, ерни қазиганда (қуруқда) пардалар орқага қайрилади. Ёш ўрдакбурунларда бир нечта тиш бўлиб, вояга етганда улар йўқолиб кетади. Эркаги йириклиги ва думи остида тикансимон ўсимтаси борлиги билан урғочисидан фарқ қилади. Ехидналар оиласи-ехидналар ва проехидналар уруғига бўлинади. Бу оиллага 2 та тур ехидна ва 3 та тур проехидна киради.

Ехидналар уруғига кировчи Австралия ехиднаси (*Tachyglossus aculeatus*) Австралияда, Тасманияда ва Янги Гвинеяда яшайди. Проехидналар уруғига кировчи проехидна (*Zaglossus bruijii*) турининг 3 та кичик тури бор. Проехидна фақат Янги Гвинеяда учрайди. Проехидна ер ковлашга моҳир дарранда ҳисобланади. Гавда узунлиги 80 см бўлиб, териси жун аралаш 6-8 см гача бўлган ўткир учли ниналар билан қопланган, оёқлари қисқа, лекин тирноқлари кучли ривожланган, тумшуғи узун ва шох қин билан қопланган. Ингичка ёпишқоқ сўлак билан қопланган тили чувалчангсимон узун. Ехидналар уйда яшайди, асосан чумолилар ва термитлар билан озиқланади, оғирлиги 10 кг гача боради. Ехидналар ерга 1-1,5 см катталикидаги 1 та, баъзан 2 та тухум қўяди. Она организмида оталанган тухум 16-27 кун ривожланиши мумкин. Тухум қўйишдан олдин урғочисининг қорин томонида тери халтаси ҳосил бўлади. Урғочиси тухумини (ехидна) тери халтасига солиб, ривожланиш даврини ўтказди. Тухум сариқлиги ҳисобига ривожланади ва 10-11 кундан кейин тухумдан боласи чиқади. Халтадаги ҳарорат +33 +35°C бўлади. Ехидналар тунда фаол бўлиб, тоғ ва текисликдаги сернам қалин бутазорларда яшайди. Ехидналар тухумидан чиққан боласининг катталиги 2 см бўлади, у 8 см бўлганча онаси халтасида сут ялаб ўсади, сўнгра халтадан чиқиб мустақил ҳаёт кечиради. Улар тутқунликда яхши яшайди. Тутқунликда 27 йилгача ва табиатда 30 йилгача умр кўриши мумкин. Маҳаллий аҳоли ехиднанинг гўшти ва ёғи учун ов қилади.

Ўрдакбурун

Ўрдакбурунлар

Ехидна

Проехидна

Zaglossus bruijnii, Moscow Zoo 2008, Foto: Klaus Rudloff, Berlin

Териялар ёки ҳақиқий даррандалар (Theria) кенжа синфи

Бу кенжа синфга халтали ва йўлдошли сутэмизувчилар киради. Улар қуйидаги белгилар билан характерланади: 1) барчаси тирик бола туғади; йўлдоши ривожланган; 2) сут безлари найчасимон эмас, балки узум боши шаклида бўлади, барчаларида сут безлари сўрғичлари бўлиб, бу ерга сут безлари йўллари очилади; 3) клоакаси бўлмайди, ичаклари ва сийдик-таносил тешиклари мустақил тешиклар орқали ташқарига очилади; 4) тумшуғи шох-симон моддадан иборат ғилоф билан қопланмаган.

Аксарият турларида этли лаб бўлади.

Бу кенжа синфнинг ҳозирги яшаб турган турлари иккита инфрасинфга бўлинади, яъни тубан даррандалар (Metatheria) ва юксак даррандалар ёки йўлдошлилар (Eutheria).

Тубан даррандалар инфрасинфига битта – Халталилар (Marsupialia) туркуми киради.

Халталилар (Marsupialia)

туркуми

Халталилар (Marsupialia) туркумига кирадиган сутэмизувчиларнинг ташқи кўриниши хилма-хил. Уларнинг йўлдоши заиф ривожланган ёки бўлмайди. Бачадонда эмбрионнинг заиф ривожланишига сабаб эмбрион пардалари бачадон деворига ёпишиб ўсмайди, шунинг учун юксак сутэмизувчилар эмбрионидай озуқа моддалар етарли бўлмайди. Болалари кичкина, нимжон ва чала туғилади. Сут безларини махсус қисувчи мускули қисқариши орқасида уларнинг нимжон болалари оғзига сут оқиб тушади, баъзи турларида қопчик бўлмаса ҳам, лекин халталиларнинг ҳаммасида бир жуфт қопчик суяги бўлади. Кўкрак сўрғичлари халта (қопчик) ичига очилади, халтаси (қопчик) бўлмаган вакилларида эса кўкрак-қорин қисмига очилади. Бош мияси тубан тузилган, қадокли танача йўқ. Урғочисида 2 та бачадон ва 2 та қин бўлади. Тана ҳарорати биртешиклиларга нисбатан юқори (36°C), лекин йўлдошлиларга нисбатан паст бўлади, яъни тана ҳарорати доимий бўлмайди. Халталиларнинг фақат олдинги озиқ тишлари алмашинади. Улар Австралияда, Жанубий Америкада ва битта тури Шимолий Америкада тарқалган. Халталилар туркуми вакилларининг ўлчами 4 см дан (қопчикли сичқон) 1,6-2 м гача (кулранг гигант кенгуру) боради. Уларнинг ҳомиладорлик даври қисқа: Америка опоссумларида 12 кун, гигант кенгуруда эса 30-40 кун давом этади. Халталилар (Marsupialia) туркумининг, 3 та кенжа туркуми, 9 та оиласи, 71 та уруғи ва 270 тача тури бор

кулранг гигант
кенгуру

Кўпкурактишлилар (Polyprotodontia) кенжа туркуми

Кўпкурактишлилар (Polyprotodontia) кенжа туркумига барча йиртқич халталилар, ҳаммахўр халталилар ва ҳашаротхўр халталиларнинг кўпчилик турлари киради. Уларда курак тишлар кўп бўлиб (3-5 тагача), ўткир бўртмали озиқ ва қозиқ тишларининг яхши тараққий этганлиги билан характерланади. Вакиллари Австралия, Тасмания, Янги Гвинея ва Жанубий Америкада тарқалган. Улар дарахтда, ерда, баъзан сувда ва ер остида яшайди. Бу кенжа туркумнинг типик вакилларига мушукдек, думи узун, учи гажак, дарахтларда яшайдиган Америка опоссумлари (*Didelphis*), ҳажми итдек келадиган йиртқич қопчиқли бўри (*Thylacinus cynocephalus*) ҳамда Тасманияда тарқалган ва ер остида яшайдиган, олдинги оёғи қисқа бармоқларида тирноқлари бор, кўзи йўқ қопчиқли крот (*Notoryctes typhlops*) киради. Халтали йиртқичлар (*Dasyuridae*) оиласи вакилларининг танаси узунлиги 4 см дан 130 см гача боради. Сут беи сўрғичлари 2 тадан 12 тагача бўлади. 48-51 та тури бор. Бу оилага халтали сувсар, халтали бўри, халтали мушук, халтали сичқон, халтали кўшоёқ, халтали каламуш, халтали чумолихўр ва халтали иблислар киради. Бир йилда бир марта 3 тадан 10 тагача бола туғади.

Халталилар

Ценолестлар (Caenolestidea) **кенжа туркуми**

Ценолестлар (Caenolestidea) кенжа туркуми вакиллари унчалик кўп эмас. Улар Жанубий Америкада яшайди, болаларини олиб юрадиган халтаси йўқ. Бу кенжа туркумнинг ценолестлар (Caenolestidae) оиласи бўлиб, 3 та уруғи (Caenolestes, Lestoros, Rhyncholestes) ва 7 та тури бор. Ценолестлар тунда фаол, тоғ ўрмонларида яшайди ва ҳашаротлар билан озиқланади. Тана узунлиги 10-13 см, думи узунлиги эса 6-12 см келади.

Иккикурактишлилар (Diprotodontia) кенжа туркуми

Иккикурактишлилар (Diprotodontia) кенжа туркуми вакиллари ўсимликлар билан озиқланади. Бу кенжа туркумга кенгурулар, халтали тийинлар (Petaurus), дарахтларда яшайдиган халтали айиқ ёки коала (Phasolarcus cinereus), кускуслар (Phalangerinae) ва ер уяларида яшайдиган вомбатлар (Phascolumys) киради. Буларнинг орасида энг кўп турлари кенгурулар (Macropodidae) оиласига киради. Кенгуруларнинг 5 та тури бўлиб, узунлиги 25 см дан 150-160 см гача боради, думининг узунлиги 15 см дан 105 см гача ва оғирлиги 1,4 кг дан 80 кг гача боради. Пастки жағининг ҳар қайси томонида 1 тадан ва юқори жағининг ҳар қайси томонида 1-3 тагача курак тишларининг бўлиши, қозик тишларининг рудиментлашганлиги, озиқ тишларидаги бўртмаларнинг тўмтоқлиги, орқа оёқларидаги иккинчи ва учинчи бармоқлари кўшилиб кетганлиги билан характерланади. Улар текисликларда, тоғларда ва дарахтларда яшайди. Гигант кенгуру (Macopus rufus) 9-13,5 м узунликка ва 3 м баландликка сакрайди, соатига 50 км тезликда югуради. Кенгуруларнинг мўйнаси қадимдан фойдаланилади. Уларнинг мўйнаси юмшоқ ва иссиқ бўлади. Айрим йиллари юз минглаб кенгурулар овланиб қириб юборилган. Улар 17-18 йил яшайди. Шуниси қизиқ-ки, одамдан ҳам катта гавдали гигант кенгурунинг янги туғилган боласининг ҳажми (3 см) ёнғоқдек келади.

кулранг гигант
кенгурулар

Юксак даррандалар (Eutheria) ёки йўлдошлилар (Placentalia) инфрасинфи

Бу инфрасинф вакиллари барча қитъаларда ва турли – туман муҳитларда яшайди. Сутэмизувчилар синфининг аксарият кўпчилик турлари шу инфра-синфга киради.

Йўлдошлилар инфрасинфининг асосий характерли хусусиятларига, аввало уларнинг халталари ва қопчиқ суяклари бўлмайди, эмбриони бачадонда ривожланади. Ҳақиқий йўлдоши яхши ривожланган, бирмунча ривожланган ва мустақил ҳолда сут эма оладиган бола туғади. Эмбриони йўлдоши орқали онасига боғланган ҳолда ривожланади. Бош миясида кучли тараққий этган иккиламчи мия гумбази (neopallium) бор, унинг иккала палласи қадоқсимон танача билан қўшилган. Вояга етган сутэмизувчиларнинг тана ҳарорати юқори ва доимий бўлади. Сут тишлари чин тишлар билан алмашинади. Қини ҳамма вақт тоқ бўлади. Йўлдошлилар инфрасинфи 17 – 18 та туркумларга бўлинади.

Ҳашаротхўрлар (Insectivora) туркуми

Ҳашаротхўрлар (Insectivora) туркумига кирувчи сутэмизувчилар энг қадимги ва тубан тузилган йўлдошлилар ҳисобланади. Танасининг узунлиги 3,5 см дан 44 см гача боради. Олдинги мия яримшарлари кичик ва бурмасиз, бош миясининг ҳидлов бўлаклари кучли ривожланган. Учи тумшукқа айланган, кичкина ҳаракатчан хартумчаси бор. Оёқлари 5 бормоқли, бармоқларининг учида кичикроқ тирноқлари бор. Ҳашаротхўрлар Австралия ва Жанубий Америкадан ташқари, барча қитъаларда тарқалган. Улар тунда фаол. Ҳашаротхўрлар қазилма ҳолида бўр қатлаמידан топилган. Уларнинг 370 та тури бўлиб, типратиканлар (Erinaceidae), кротлар (Talpidae), тенреклар (Tenrecidae), чўл узуноёқлари (Macroscelididae), олтин кротлар (Chrysochloridae), ерқазарлар (Soricidae) ва бошқа оилаларга бўлинади. МДҲ да ҳашаротхўрлар туркумининг 3 та оиласи, яъни ерқазарлар, типратиканлар ва кротлар учрайди. Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳашаротхўрлар туркумининг типратиканлар ва ерқазарлар оилаларига мансуб 6 та тури (қора игнали типратикан, қулоқдор типратикан, митти оқтиш, ола поторак, кичик оқтиш, оқ қорин оқтиш) учрайди. Ҳашаротхўрлар туркумининг вакиллари ўрмон хўжалигига зарар келтирувчи кўплаб умуртқасиз ҳайвонларни қириб фойда келтиради. Айрим турлари овланади. 8 та тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

Ерқазарлар (Soricidae) оиласи

Ерқазарлар (Soricidae) оиласига 270 та тур киради. Ер юзида кенг тарқалган. Ерқазарлар сиртидан сичқонларга ўхшайди, лекин бахмал каби мўйнаси ва чўзиқ тумшуғи борлиги билан сичқонлардан яхши ажралиб туради.

Ерқазарларнинг ҳамма тишлари бир хил тузилган. Улар жуда серҳаракат бўлиб, асосан зах ва нам жойларда яшайди. Асосий озиғи ҳашаротлар ва чувалчанглар бўлса ҳам, лекин ўзидан йирикроқ бўлган майда кемирувчиларга ҳам хужум қилади. Ерқазарлар ҳашаротларни қириб, қишлоқ хўжалигига фойда келтиради. Ерқазарлар танасининг ён томонида ва қўлтиғи остида ҳид тарқатадиган безлари жойлашган. Улар бир суткада ўз оғирлигидан 1,5-2 марта кўп озиқ ейди Бир йилда 2-3 марта, 6-8 тадан бола туғади. Оддий ўрмон ерқазари (*Sorex araneus*), сув ерқазари ёки кутора (*Neomys fodiens*) ҳаммадан кўп тарқалган. Ғарбий Европанинг жанубида, Кавказ ва Ўрта Осиёда учрайдиган митти оқтиш ерқазар (*Suncus etruscus*) ва кичик оқтиш ерқазар (*Crocidura suaveolens*) ер юзидаги энг кичик сутэмизувчилардан ҳисобланади, уларнинг узунлиги 3,5 – 4 см атрофида ва массаси 1,2 – 1,5 г келади. Ғарбий Африканинг тропикларида энг катта ерқазарлардан бири- гигант ерқазар (*Praesorex goliath*) яшайди. Унинг тана узунлиги 15-18 см ва думининг узунлиги 11 см келади.

Кичик оқтиш сичқон

Кротлар (Talpidae) оиласи

Кротлар (Talpidae) оиласига 20 га яқин тур киради. Кротлар ўрмон ва даштли минтақаларда кенг тарқалган, ерни кавлаб ер остида ҳаёт кечиради. Гавда тузилиши ер остида ҳаёт кечиришга мослашган. Олдинги панжалари йўғон ва қисқа, тирноқлари кучли, мўйнаси бахмалдек силлиқ ва қалин, қулоқ супралари йўқ. Ер кавлашда асосан ўткир тирноқли олдинги оёқларини ишлатади. Кўзлари кичкина яхши ривожланмаган, айримларида кўзлари тери остига яширинган. Гавда узунлиги 5 см дан 21 см гача боради. Ҳид билиш ва эшитиш органлари яхши ривожланган, қулоқ супраси муртак ҳолда.

Кротларнинг тишлари 44 та.

Тиш формуласи: $i\frac{3}{3};c\frac{1}{1};pm\frac{4}{4};m\frac{3}{3}\cdot 2 = 44$ та

Кротлар асосан, ер остида чувалчанглар ва ҳашаротларнинг личинкалари билан озиқланади. Бир йилда бир ёки икки марта кўпаяди. Улар 2 – 8 та бола туғади. Ҳомиладорлик даври 40 кун. Кротлар бир йилда 3 марта туллайди, мўйнаси қимматбаҳо ҳисобланади, зараркунанда ҳашаротларнинг личинкаларини кириб фойда келтиради. Зарари эса ер остидаги ёмғир чувалчангларни ейиши ва боғ ҳамда яйловларда ерни кавлаб тупроқни ер устига уюм қилиб чиқариб ташлашидир. Типик вакилига оддий крот (*Talpa europaea*) киради, Россиянинг ўрмонларида яшайди.

Крот

Крот

Вихухоллар (Desmanidae) oilаси

Вихухоллар (Desmanidae) oilасини кўпинча кротлар oilасининг бир уруғи ёки кичик oilасига киритилади. Вихухоллар сув ҳайвони ҳисобланади. Бу oilага 2 та тур киради. Пиреней вихухоли (*Galemys pyrenaecus*) пиреней яриморолларида тарқалган. Унинг тана узунлиги 12-15 см, думининг узунлиги ҳам 12-15 см келади. Оддий вихухол (*Desmana moschata*) типик ярим сув ҳайвони ҳисобланади. Унинг тана узунлиги 18-20 см, думи тана узунлиги билан бир хил. Массаси 250 г. У Дон, Волга ва Урал дарёларининг секин оқадиган сув ҳавзаларида тарқалган. Йилига бир марта урчийди, 1 тадан 5 тагача бола туғади. Мўйнали ҳайвон сифатида қадрланади. Мўйнаси ўзидан сув ўтказмайди, овлаш таъқиқланган. Вихухоллар сувда моллюскалар, ҳашаротлар, баъзан эса балиқлар билан озиқланади. Уларнинг дум асосида мускус безлари бўлиб, саноатда ишлатилади. Вихухолларни сони жуда ҳам оз қолган, овлаш таъқиқланган. Халқаро Қизил Китобга киритилган.

Оддий вихухол

Типратиканлар (Erinaceidae) оиласи

Типратиканлар (Erinaceidae) оиласига 15 та тур кириб улар Осиё, Африка ва Европада тарқалган. МДХ да 7 та тури, шу жумладан Ўзбекистонда 2 та тури учрайди. Гавдасининг узунлиги 10 – 45 см бўлади. Шакли тиканли шарга ўхшаш, танаси ва икки ён томондан игналар билан қопланган. Уларда тери ости мускуллари ва айниқса, ҳалқали мускуллари кучли ривожланган бўлиб, хавф туғилганда бу мускуллар қисқарилиши натижасида типратикан ўралиб олади ва душмандан ўзини ҳимоя қилади. Типратиканлар тунда фаол бўлади. Ўрмон, дашт ва чўл ҳудудларида тарқалган. Типратиканлар яна моллюскалар, илон, қушларни тухуми ва жўжаларини, калтакесакларни ҳам тутиб ейди. Типик вакилларига ўрмон ва дашт ҳудудларда яшайдиган оддий типратикан (*Erinaceus europaeus*), Афғонистон типратикани, узун игнали типратикан (*Hemiechinus hypomelas*), ўрмонда чўл ва саҳроларда яшайдиган қулоқдор типратикан (*Hemiechinus auritus*) киради. Охирги икки тури Ўзбекистонда ҳам тарқалган. Типратиканлар бошқа ҳашаротхўрлардан фарқ қилиб, қиш бошланиши билан озиқ етишмаслиги туфайли инига кириб, қишки уйкуга кетади, унинг тана ҳарорати пасаяди, нафас олиши ва юрак уриши секинлашиб, қарахт ҳолатга ўтади. Баҳорда ҳаво исий бошлаши билан типратиканлар қарахтликлдан чиқади. Типратиканлар йилига бир марта 7 тагача бола туғади. Узун игнали типратикан Ўзбекистон Қизил Китобига киритилган.

Қўлоқдор типратикан

Қўлоқдор типратикан

Тенреклар (Tenrecidae) оиласи

Тенреклар (Tenrecidae) оиласига 31 та тур кириб, улар Марказий Африкада Мадагаскар ва Канар оролларида тарқалган.

Тенрекларнинг териси сийрак қиллар ёки игналар билан қопланган.

Шунинг учун тенрекларни қилли типратиканлар ҳам дейилади.

Уларнинг тана узунлиги 4 см дан 39 см гача, думининг узунлиги 22 см гача келади. Олдинги оёқларида 4 та ёки 5 та, орқа оёқларида 5 та бармоқлари бор. Сийдик-таносил ва анал тешиклари клоакага очилади. Тенреклар ҳашаротхўрлар туркумининг энг примитиви ҳисобланади. Айрим турларининг ҳаёти сув билан боғлиқ.

Қурғоқчилик фаслларида, ноқулай шароит туғилганда айрим турлари уйқуга кетади. 16 тагача бола туғади. Йирик тенрекларнинг гўштини маҳаллий аҳоли овқатга ишлатади.

Тенрек

Тенрек

I RELANZON / NPL

Жунқанотлилар (Dermoptera) туркуми

Бу туркум вакиллари Жанубий Шарқий Осиёда ҳамда унга қўшни ороллардаги тропик ўрмонларда яшайди. Ташқи кўринишида ҳашаротхўрлар, кўршапалаклар ва чала маймунларга ўхшаш белгилари бор. Жунқанотлиларнинг 2 та тури бор, ўлчами мушукдек келади. Гавдасининг узунлиги 43 см гача, думининг узунлиги 27 см гача, массаси 1,7 кг гача боради. Унинг тўртала оёғи билан думини ўраб олган кенг, сербар жун билан қопланган тери пардаси бор. Жунқанотлилар асосан дарахтларда яшайди, улар гавдасининг атрофидаги парда ёрдамида худди учиб ўтгандай парвоз қилиб, бир дарахтдан иккинчи дарахтга 60-110 м гача масофани сакраб учиб ўтади. Жунқанотлилар ўсимликлар билан озиқланади. Бир йилда бир марта бола туғади. Уларнинг боласи онаси билан бир йилча бирга яшайди. Типик вакили малай жунқаноти ёки кагуан (*Cynocephalus variegatus*) ҳисобланади. Маҳаллий аҳоли кагуанларни гўшти ва мўйнаси учун ов қилади.

Кагуан

Кагуан

Қўлқанотлилар (Chiroptera) туркуми

Систематик жиҳатдан қўлқанотлилар ҳашаротхўрлар туркумига яқин туради. Фақат бу гуруҳ ҳайвонлари ҳавога мослашган сутэмизувчилар бўлиб, олдинги оёқлари шаклан ўзгариб, ҳақиқий қанотга айланган. Олдинги оёқларнинг 2 – 5 бармоқлари ниҳоятда узун, бу бармоқларнинг орасида елкаолди, елка, гавдасининг икки ёни, орқа оёқлари ва думида жунсиз юпқа учиш пардаси бўлиб, тирноғи бор. Қанотни ҳаракатга келтирувчи мускуллари бўлиши муносабати билан кўкрак тож суяги ҳосил бўлган, ўмров суяги ҳам яхши тараққий этган. Ўлчами, яъни тана узунлиги 2,5 см дан 40 см гача боради. 20 йилгача умр кўради. Бир йилда бир марта кўпаяди ва 1- 2 та бола тўғади. Қўлқанотлилар бизга эшитилмайдиган одатдаги чийиллашдан ташқари, айрим импульслар кўринишида 30000 дан 70000 герцгача тебраниш билан ультратовуш ҳам чиқариши ҳозирги замон техникаси ёрдамида қилинган тажрибаларда аниқланган. Бу туркумга 1000 га яқин тур кирази. МДХ да қўлқанотлиларнинг 40 та тури, шу жумладан, Ўзбекистонда 20 та тури учрайди. Улар Арктика ва Антарктикадан ташқари ер юзида кенг тарқалган. Қўлқанотлилар бир- биридан яхши ажралиб турадиган 2 та кенжа туркумга, яъни Мевахўр кўршапалаклар (Megachiroptera) ва Кўршапалаклар (Microchiroptera) га бўлинади. Улар қишда узоқ уйкуга кетади.

Мевахўр кўршапалаклар кенжа туркуми

Мевахўр кўршапалаклар кенжа туркумига 146 та тур киради. Улар Осиё, Африка ва Австралиянинг тропик ўрмонларида тарқалган. Мевахўр кўршапалаклар кенжа туркумига катта қанотлилар (Pteropidae) оиласи киради. Ўлчами анча катта, гавдасининг узунлиги 40 см гача, қанотини ёзганда 170 см гача боради. Серсув мевалар билан озиқланади. Катта озиқ тишларининг юзаси ясси, кўзлари нисбатан йирик. Улар мевали дарахтларга зарар келтиради, озиғини кўзи ва ҳид билиш органлари орқали топади. Эхолокация кам ривожланган. Фақат ғорларда яшайдиганларида, эхолокация қобиляти яхши ривожланган. Улар кундузи томлар шипида, дарахтлар шохида, ғорларда яшириниб ётади, тунда фаол бўлади. Одатда юзлаб ва минглаб колония ҳолда яшайди. Асосий вакили учар тулки (ит) ёки калонг (*Pteropus vampyrus*) ҳисобланиб, Малай архипелагида яшайди.

**Учар тулки (ит) ёки
калонг**

**Учар тулки (ит) ёки
калонг**

Кўршапалаклар (Microchiroptera) кенжа туркум

(Microchiroptera) кенжа туркум вакиллариининг гавдаси мевахўр кўршапалакларга нисбатан анча кичик, яъни 3 см дан 14 см гача боради. Ўткир тишлари ва ўзига хос катта ва кенг қулоқ супралари бўлиши билан характерланади. Кўзлари яхши кўрмайди. Бу кенжа туркумга 800 га яқин тур киради, шулардан МДХ да 40 дан ортиқ тури, шу жумладан, Ўзбекистонда 20 та тури учрайди. Улар асосан ҳашаротлар билан озиқланади. Бу кенжа туркумнинг энг муҳим оилаларига: силлиқ бурунли кўршапалаклар (Vespertilionidae), тақабурунлар (Rhynalophidae) ва баргбурунлар (Phyllostomidae) оилалари киради. МДХ да учрайдиган 40 дан ортиқ тур кўршапалаклардан 32 та тури ва Ўзбекистонда учрайдиган 20 та турдан 16 та тури айнан силлиқ бурунли кўршапалаклар оиласига киради. Бу оила вакиллари жуда майда, яъни гавдасининг узунлиги 3 – 10 см келади. Кўршапалаклар йилда бир марта 1-2 та кўзи юмук, юнгсиз бола туғади. Улар 20 йилгача яшайди. Ўзбекистонда асосан, шалпангқулоқ кўршапалак (*Plecotus auritus*), Осиё кенгқулоғи (*Barbastella leucomelas*), малла шомшапалак (*Nyctalus noctula*), ўткир қулоқли кўршапалак (*Myotis blythi*), уч рангли туншапалак (*Myotis emarginatus*), митти нетопир (*Pipistrellus pipistrellus*), икки рангли кожан (*Vespertilio murinus*) ва бошқа турлари кенг тарқалган

Кичик тақабурун

Нотўлиқтишлилар (Edentata) туркуми

Нотўлиқтишлилар туркумининг турлари кам, улар Жанубий Америкада тарқалган. Нотўлиқ тишлиларларнинг тишлари бутунлай бўлмаслиги ва содда тузилганлиги билан характерланади. Айрим турларида тишлари бўлсада, тиш илдизи ва эмали бўлмайди. Тишлари гуруҳларга бўлинмаган доимо ўсиб туради ва одатда тишлари бир марта алмашинади. Озиқ ва йиртқич тишлари ривожланмаган. Бош мия яримшарлари кичик ва эгатчалари йўқ. Тана узунлиги 12 см дан 1,2 м гача боради. Улар асосан ер устида ва дарахтда яшайди, ўсимликлар ва ҳашаротлар билан озиқланади. Бармоқлари кам бўлади. Олдинги оёқларининг 2 ёки 3 та бармоғи бошқаларига нисбатан йирикрок бўлиб, кучли тараққий этган тирноқлари бор. Прimitив белгиларига яна курак билан қўшилган коракоидининг борлигидир. Кўпчилик турларининг гўшти истеъмол қилинади. Нотўлиқ тишлилар учламчи даврда жуда кўп бўлган. Булар орасида мегатериялар ерда яшовчи катта ҳайвонлар бўлган, катталиги хўкиздай бўлиб, ўсимликларнинг вегетатив қисми билан озиқланган. Катталиги хўкиздай келадиган мегало миграция қилган. Бу туркумга ялқовлар, чумолихўрлар ва совутлилар (зирҳлилар) оилалари киради.

Ялқовлар (Bradypodidae) оиласи

Ялқовлар (Bradypodidae) оиласи вакиллари дарахт барги ва мевалар билан озиқланади ва бутун умрини дарахтда орқасини пастга қилиб осилтирган ҳолда ўтказадиган тунги ҳайвонлардан ҳисобланади.

Уларнинг бармоқлари 2 – 3 та бўлиб, бир нав илмоқ ҳосил қилади, ҳайвон шу бармоқлари ёрдамида дарахтларга осилиб туради ва секин-аста ҳаракат қилади. Тирноғи узун, қовурғалари сербар, қорнидаги жунлари елка томонга қараган бўлади.

Бу беозор ҳайвоннинг ҳимояланиш усули кўзга илинмайдиган бўлишидир. Узун ва дағал мўйналари орасига ўрнашиб олган сувўтлари мўйнани яшил қилиб кўрсатади. Ялқовларнинг фақат озиқ тишлари бор ва бу тишлар умрбод ўсиб туради. Тана ҳарорати $+25^{\circ}$ - $+35^{\circ}$ °C орасида ўзгариб туради. Танасининг узунлиги 50 – 65 см бўлади. Бошини 270° бурчакка айлантира олади. 5 та тури бор. Бир йилда битта бола туғади. Ялқовлар Жанубий ва Марказий Американинг тропик ўрмонларида тарқалган. Ялқовлар териси, гўшти ва тирноғи учун овланади. Тирноғи безак сифатида ишлатилади.

Ялқов

Чумолихўрлар (Myrmecophagidae) оиласи

Чумолихўрлар (Myrmecophagidae) оиласи вакилларнинг узунлиги 15 см дан 120 см гача боради. Типик вакилларига ерда ҳаёт кечирадиган катта чумолихўр (*Myrmecophaga tridactyla*) ва чангал думли кичик чумолихўр киради. Асосий озиғи чумоли ва термитлар ҳисобланади. Ҳашаротларни тилига ёпиштириб олади. Уларнинг узун найсимон тумшуғи ва жуда узун ёпишқоқ тили бор, тишлари йўқ. Чумолихўрлар фақат Марказий ва Жанубий Америкада тарқалган. Учта тури бор, улар ўрмон ва саванналарда яшайди. Бир йилда битта бола туғади.

Совутлилар (Dasypodidae) оиласи

Совутлилар (Dasypodidae) оиласи вакиллари ерда ҳаёт кечиради, улар ерни ковлашга яхши мослашган. Гавдасининг устида суяк қалқонлари ва уларни устидан қоплаб олган шох қалқонлари бор. Қалқонлар бир-бирига ҳаракатчан тарзда бириккан, шу сабабли ҳайвон юмалоқ бўлиб ўралиб олади. Жун қоплами редукцияланган, фақат қорни ва оёқлари сийрак жунлар билан қопланган. Олдинги оёқларининг тирноқлари кучли бўлиб, ерни ковлашга мослашган. Совутлиларда тишларининг сони ҳар хил, яъни 8 тадан 100 тагача бўлади. Тишлари бир хил ўткир учли конус шаклида бўлади.

Улар аралаш озиқ билан озиқланади, яъни ҳар хил майда ҳайвонлар, ўлимтиклар ва ўсимликлар илдизлари билан озиқланади. Тили узун, чувалчанг-симон, ёпишқоқ бўлади. 20 та тури бор. Совутлилар, яъни зирҳлилар Жанубий ва Марказий Американинг чўл ҳудудларида ҳамда Шимолий Американинг жанубида (Техас, Луизиана, Флорида) тарқалган. Типик вакили Жанубий ва Марказий Америкада тарқалган – броненосец, яъни зирҳли (*Dasypus novemcinctus*) ҳисобланади. Совутлилар танасининг узунлиги 12 см дан 100 см гача, думи эса 2,5 см дан 50 см гача ва вазни 0,3 кг дан 55 кг гача боради. Улар 2 тадан 12 тагача бола туғади. Гўшти ва совути учун овланади.

Зирҳли

Зирҳли

Яшерлар (Pholidota) туркуми

Яшерларни териси устки томонидан ҳаракатчан тангачалар билан черепицасимон қопланган, бу тангачалар иккиламчи марта ҳосил бўлган ва ҳимоя вазифасини бажаради. Судралиб юрувчиларнинг шохсимон тангачаларига мутлақо ўхшамайди. Тумшуғи ва тили чумолихўрларники сингари узун, тили ёпишқоқ. Яшерлар асосан, чумолилар ва термитлар билан озиқланади, тишлари йўқ. Уларнинг тишлари бўлмаганлиги сабабли, ошқозони ички томондан мугуз (шохсимон) парда билан қопланган. Яшерлар озиқ билан бирга майда тошчаларни ҳам ютади ва бу тошчалар ошқозонига тушиб озиқни майдалашига ёрдам беради (қушлар-нинг мускулли ошқозонига ўхшаш).

Яшерлар туркумининг 8 та тури бўлиб, улар Жанубий Осиёда (3 та тури) ва Африканинг тропик ҳудудларида (5 та тури) тарқалган. Типик вакили чўл яшери (*Manis temminski*) ҳисобланади. Яшерларнинг танаси узунлиги 30 см дан 80 см гача ва оғирлиги 4,5 кг дан 27 кг гача боради.

Чўл яшери

Кемирувчилар (Rodentia) туркуми

Кемирувчилар сутэмизувчилар синфи орасида энг кўп турларга эга бўлган туркум ҳисобланади, яъни 2000 га яқин тури ва 30 та оиласи бор. МДХ да 15-16 та оилага кирувчи 150 тача тури, шу жумладан, Ўзбекистонда 9 та оилага мансуб 41 та тури учрайди. Бу туркум вакиллари тишларининг тузилиши билан характерланади. Пастки ва юқориги жағларининг ҳар қайси ярмида фақат биттадан курак тишлари бўлади ва улар кўриниб туради. Қозик тишлари йўқ. Ўсимликларнинг қаттиқ қисмини, яъни озиқни эзиш учун озиқ тишларининг кенг чайнаш юзаси бор. Озиқ тишларнинг юзасида эмал эгатчалари бўлади. Тишларининг илдизи йўқ ва улар умр бўйи ўсиб туради. Кемирувчиларнинг тишлари 16 та. Тиш формуласи: $i\frac{1}{1}; c\frac{0}{0}; pm\frac{0}{0}; m\frac{3}{3} \cdot 2 = 16$ та. Тумшуғи тўмтоқ, тумшуғида қилсимон мўйловлари бор. Ўсимликлар билан озиқланади. Кемирувчилар ер устида, ер тагида, дарахтда ва камдан – кам турлари сувда яшайди. Танасининг узунлиги 5 см дан 130 см гача ва вазни 6 г дан 60 кг гача боради. Кемирувчилар туркумига кирувчи боберлар, суғурлар, олмахонлар, ондатра, шиншилла, норкалардан қимматбаҳо мўйна олинади. Сичқонлар, дала сичқонлари, қумсичқонлар ва юмронқозиклар қишлоқ хўжалик зараркунандалари ва хавфли юқумли касалликлар кўзғатувчиларини тарқатувчилар ҳисобланади.

Олмахонлар (Sciuridae) оиласи

Олмахонлар (Sciuridae) оиласига 260 га яқин тур киради. Улар Австралия ва Антарктидадан ташқари барча материкларда тарқалган. Олмахонлар оиласига олмахонлар, бурундуклар, юмронқозиклар ва суғурлар киради.

Олмахонларнинг узунлиги 20 – 31 см атрофида бўлади. 20 – 30 см ли думи сакраганда бошқарув вазифасини бажаради. Олмахонлар чангал тирноқлари ва вибриссалари ёрдамида дарахтга ўрмалаб чиқишга, шохдан – шохга сакрашга лаёқатланган. Оддий олмахон (*Sciurus vulgaris*) нина баргли ўрмонларда тарқалган ва дарахтларда яшайди. Асосий озиғи нинабаргли дарахтларнинг меваси ва қўзиқорин ҳисобланади. Оддий олмахон қишки уйқуга кетмайди. Улар Европа ва Шимолий Америка ўрмонларида кенг тарқалган. МДХ да Қримда, Кавказда ва Тяншанда иқлимлаштирилган. Оддий олмахон мўйнали ҳайвон ҳисобланади. Олмахон жуда қаттиқ совуқда “гайна“ деб аталадиган уясидан бир неча кунгача чиқмайди. Оддий олмахон бир йилда 2-3 марта болалайди, 3 тадан 10 тагача усти яланғоч, қўзи юмиқ бола туғади. Оласичқон ёки бурундук олмахондан кичикроқ, танаси йўл – йўл, думининг олмахонга нисбатан унча бароқ бўлмаслиги билан фарқ қилади. Асосан ерда ва дарахтларда яшайди, уясини ерда қуради. Қишда уйқуга кетади.

Олмахон

Сарык юмронкозиқ

Бурундук

Юмронкозиқлар

Сибирь ўрмонларида ва Европа шарқида Сибирь бурундуғи (*Tamias sibiricus*) учрайди. Ов аҳамиятига эга. Кузда кедр ёнғоғи, бошоқли ва дукакклилар донини ғамлайди. Кўп сонли юмронқозиклар ва суғурлар оиланинг ерда яшайдиган вакиллари ҳисобланади. Юмронқозикларнинг кўпчилиги чўлларда бир қисми тоғларда яшайди. Улар колония бўлиб, ер уяларда яшайди, қишда қаттиқ уйқуга киради. Юмронқозиклар ғалла экинларнинг зараркунандалари ҳисоб-ланади. Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг чўл ва даштларида яшовчи сарик юмронқозик (*Citellus fulvus*)нинг уйқуси узок давом этади, унинг уйқусиз даври 4 ой. Мўйнаси бошқа кемирувчилар мўйнасига нисбатан қадрланади. Мавсумда бир марта кўпаяди ва 6-8 та бола туғади. Россиянинг Европа қисми чўлларида, Кавказортида ва Қозоғистонда кичик юмронқозик (*Citellus pygmaeus*), МДХ нинг Европа қисмида эса чипор юмронқозик (*C. suslicus*) яшайди. Ўзбекистонда ингичка бармоқли юмронқозик, сарик юмронқозик, кичик юмронқозик ва реликт юмронқозик турлари учрайди. Жануби-шарқий Европа, Қозоғистон, Ўрта Осиё тоғларида ва Ғарбий Сибирь даштларида суғурлар тарқалган. Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида суғурлардан қизил суғур (*Marmota caudata*) ва кўк суғур (*Marmota menzbieri*) тарқалган. Кўк суғурнинг териси юқори баҳоланади, ёғидан табобатда фойдаланилади. Юмронқозиклар ва суғурлар ўлат (чума) ва туляремия касалликларини тарқатади.

Суғур

Боберлар (Castoridae) оиласи

Боберлар (Castoridae) оиласига фақат 2 та тур, яъни Европа ва Осиёнинг шимолида тарқалган Европа ёки дарё бобери (*Castor fiber*) ва Шимолий Америкада тарқалган америка бобери (*Castor canadensis*) киради. Боберларда тангачалар билан қопланган ясси думи ва сув ўтказмайдиган қалин мўйнаси бор. Боберларнинг узунлиги 100-130 см, вазни 30 кг атрофида бўлади. Оёқлари калта, орқа оёқ панжаларида сузгич пардалари бўлади. Боберлар МДХ дан ташқари, фақат Канада билан АҚШ нинг Шимолий қисмида учрайди. Ўрмон дарёларида колония бўлиб яшайди. Дарахт шохларидан уя қуради. Ёзда ўсимликлар, қишда дарахт пўстлоқлари ва новдалари билан озиқланади. Улар йилига бир марта кўпаяди ва 1 – 6 та , кўпинча 3-5 та бола туғади, 3 ёшда вояга етади. Тери безларидан ҳид безлари яхши ривожланган бўлиб, тиббиётда фойдаланилади.

Америка бобери

Дарё бобери

Жайралар (Hystriidae) оиласи

Жайралар (Hystriidae) оиласи билан унга яқин турадиган нина жунлилар оиласи вакиллари гавдасининг устки қисмини узун ва ўткир игналар қоплаб олганлиги билан характерланади. 4-6 та тури бор. МДХ да, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳинд жайраси (*Hystrix leucura*) учрайди. У Ўрта Осиёнинг тоғ этакларида яшайди, баъзи жойларда қишлоқ хўжалигига, яъни полиз экинларига зарар етказади. Улар тунда фаол. Жайралар кундуз кунлари ўзи қазиган инида яшириниб ётади. Баъзида инининг бир неча йўли бўлиб, унинг узунлиги 100 м гача етади. Тоғларда жайралар 2000 – 7000 м баланд-ликка кўтарилади. Айримларининг тана узунлиги 70 – 90 см ва вазни 16 кг гача келади. Бундай жайралар гавдасининг устини узунлиги 30 – 32 см келадиган игналар қоплаб олган бўлади. Игна жайраларнинг муҳофаза органи ҳисобланади. Душман жайрани қувганда у игналарини ёйиб тез югуради ва бирданига тўхтади, бунда орқадан қувиб келаётган душмани инерция билан ўзини тўхтата олмайди ва натижада жайра игналарига зарб билан урилиб, жароҳатланади. Жайралар баҳорда 3 – 4 та бола туғади, болалари анча вақт инидан чиқмайди. Боларининг гавдаси юмшоқ ва калта игналар билан қопланган бўлади. Улар ўсимлик новдаси, барги, ўт ва ўсимлик илдизлари билан озиқланади. Жайранинг гўшти мазали, истеъмол қилинади.

Жайра

Жайра

Сонялар (Gliridae) оиласи вакиллари ташқи кўринишидан олмахонга ўхшаб кетади. Асосан Европа, Ўрта ва Жанубий Осиёдаги кенг баргли ўрмонларда дарахтда яшайди. Қишки уйқуга кириши билан олмахонлардан фарқ қилади. Типик вакиллари олмахон-полчок (*Glis glis*) ва ўрмон олмахони (*Dryomys nitedula*) киради. Олмахон-полчокнинг тана узунлиги 15-20 см ва вазни 150-180 г келади. У боғларда яшаб, мевали дарахтларга зарар келтиради.

Учар тйинлар (Pteromyidae) оиласи вакиллари асосан тропик минтақаларда тарқалган. Европа ва Сибирь ўрмонларида учар тйин (*Pteromys volans*) учрайди. Улар тунда фаол, кундузи дарахт ковакларига яширинади. Олдинги ва орқа оёқлари орасидаги тери пардалари ёрдамида бир дарахтдан иккинчи дарахтга 10 м гача парвоз қилиб сакрайди.

Ўрмон олмахони

Учар тйин

Қўшоёқлар (Dipodidae) оиласига дашт ва саҳроларда яшаб тунда ҳаёт кечирадиган талайгина кемрувчилар киради. Олдинги оёқлари калта, кейинги оёқлари узун ва кучли. Думи узун ва учи пўпакли. Орқа оёқлари билан жуда тез сакраб ҳаракат қилади. Қишки уйқуга кетади. Айрим турлари полиз ва техник экинларига зарар етказади. Қўшоёқлар Африка ва Осиёнинг дашт ва чўлларида тарқалган. Дунёда қўшоёқлар оиласига 27-30 та тур киради. МДХ да 17 та тури, шу жумладан, Ўзбекистоннинг чўл ва саҳроларида 13 та тури учрайди. Типик вакиллари катта қўшоёқ (*Allactaga major*), кичик қўшоёқ (*A. elater*), тароқ бармоқли қўшоёқ (*Paradipus ctenodactylus*) ва бошқалар киради. Бир йилда 1 ёки 2 марта туғади, 2 тадан 8 тагача болалайди.

Кўрсичқонлар (Spalacidae) оиласи вакиллари ерни ковлаб ер остида ҳаёт кечиришга мослашган. Танасининг узунлиги 16-35 см атрофида. 4-7 та тури бор. МДХ да 3-5 та тури учрайди. Кўрсичқонларнинг гавдаси қайроқсимон, қулоқ супраси йўқ, кўзлари териси остига яширинган. Мўйналари калта ва бахмалдек текис, боши нисбатан кенг бўлади. Кротлар ерни олдинги оёқлари билан ковласа, кўрсичқонлар юқори жағидаги жуда катта курак тишлари билан ковлайди ва тупроқни боши билан суриб чиқаради. МДХ да Кавказ ва Россиянинг Европа қисмидаги даштларда тарқалган. Ўсимлик илдизи билан озиқланади. Қишлоқ хўжалигига зарар етказади. Типик вакилига оддий кўрсичқон (*Ellobius tanceri*) киради.

Катта қўшоёк

Кўрсичкон

Қумсичқонлар (Gerbellidae) оиласи вакиллари анча катта ва попул думли бўлади. Улар асосан чўлда яшайди. Типик вакилига катта қумсичқон (*Rhombomys opimus*) киради. Бу тур Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўлларида тарқалган. Танасининг узунлиги 17-20 см келади. Усти малла-сарғиш, қорин томони оқиш рангда бўлади. Тўда бўлиб яшайди. Қишки уйқуга крмайди, кундузи фаол бўлади.

Сичқонлар (Muridae) оиласи вакиллари ер юзида кенг тарқалган. Тана узунлиги 5 см дан 49 см гача боради. 480 тача тури бор. МДХ да 12-13 та тури, шу жумладан, Ўзбекистонда 5 та тури учрайди. Аксарияти ер остида яшайди. Озиғи асосан ўсимликлар, айрим турлари ҳашаротлар билан ҳам озиқланади. Тез вояга етиши ва ниҳоятда серпуштлиги билан характерланади. Бу оиланинг энг муҳим вакилларига уй сичқони (*Mus musculus*), ўрмон сичқони (*Apodemus sylvaticus*), дала сичқони (*A. agrarius*), кулранг каламуш (*Rattus norvegicus*), туркистон каламуши (*A. turkestanicus*) киради. Улар асосан зараркунандалар ҳисобланади. Сичқонлар илик иқлими шароитда йил бўйи кўпаяди. 1 тадан 22 тагача бола туғади. 1-3 йил умр кўради. Асосан тунда фаол. Қишки уйқуга кетмайди. Оддий уй сичқонининг ҳомиладорлик муддати 20 кун, 1 йилда 5 марта болалайди ва ҳар болалаганда 4 - 7 та бола туғади.

Кум сичкон

Кулранг каламуш

(c) Geoff Du Feu/Getty Images

Олахуржунлар (Cricetidae) оиласи вакиллари думининг калталиги ва озиқ тишларининг тузилиши билан бошқа сичқонлардан фарқ қилади. Улар ҳам кенг тарқалган. Тана узунлиги 5 см дан 35 см гача боради. 625 та тури бор. МДХ да 70 та тури учрайди. Олахуржунлар оиласига ондатра (*Ondatra zibethica*) ҳам киради. Ондатра мўйнаси учун МДХ да иқлимлаштирилган, улар асосан Шимолий Америкада яшайди. Ондатралар бир йилда 2 – 4 марта кўпаяди ва ҳар гал 4 -12 та бола туғади. Болалари бир йилга етмай вояга етади. Энг муҳим мўйнали ҳайвон ҳисобланади.

Шиншиллар (Chinchillidae) оиласи вакиллари Жанубий Американинг тоғли ҳудудларида тарқалган. Мўйнаси қадрланади. Шиншиллар тутқинликда яхши яшайди.

Нутриялар (Myocastoridae) оиласи вакиллари ярим сув ҳайвонлари ҳисобланади. Улар Жанубий Америкада тарқалган. МДХ да нутриялар асосан Кавказортида ва Россиянинг кўплаб вилоятларида иқлимлаштирилган. Типик вакилига нутрия (*Myocastor coypus*) киради.

Денгиз чўчқалари (Caviidae) оиласи вакиллари Жанубий ва Марказий Америкада тарқалган, йирик кемирувчилардан ҳисобланади. Гавдаси итдек келадиган сув чўчқаларидан капибара (*Hystrochoerus capibara*) ва денгиз чўчқаси (*Cavia porcellus*) бу оиланинг типик вакиллари ҳисобланади. Капибара танасининг узунлиги 1,5 м ва вазни 50-60 кг келади. Улар сувда яхши сузади ва шўнғийди. Сув ўтлари билан озиқланади. Денгиз чўчқаси лаборатория ҳайвони ҳисобланади.

Олахуржун

Олахуржун болалари

Нутрия

Нутрия бош суяги

Денгиз чўчқалари

Денгиз чўчкалари

Товушқонсимонлар (Lagomorpha) туркуми

Бу туркум вакилларининг юқориги жағида бир жуфт катта курак тишларининг орқасида яна бир жуфт кичик қўшимча курак тишлари бўлиши билан кемирувчилар туркуми вакилларида тубдан фарқ қилади. Товушқонсимонларда ҳам кемирувчилардагидек қозик тишлари бўлмайди. Кемирувчилардан яна кескин фарқ қиладиган белгиси товушқонсимонларнинг ошқозони 2 бўлмалли бўлиши, яъни фундал ва пилорик бўлими бор. Фундал бўлимида фақат овқат суюлади ва бижғиш жараёни кетади. Ошқозоннинг пилорик бўлимида эса овқат ҳазм бўла бошлайди. Яна суяк танглайи чап ва ўнг озиқ тишлари орасидаги тор кўндаланг кўприк шаклида бўлиши билан ҳам кемирувчилардан фарқ қилади. Товушқонсимонлар ўсимликхўр ҳайвонлар бўлиб, ўсимликларнинг клетчаткага бой бўлган қисми билан озиқланади. Товушқонсимонлар туркуми вакиллари фақат ташқи кўринишидан кемирувчилар туркуми вакилларига ўхшасада, филогенетик нуқтаи назардан улар примитив тузилган қадимги туёқлиларга яқин туради. Товушқонсимонлар туркуми вакилларининг олдинги оёқларида 5 тадан ва орқа оёқларида 4 тадан бармоқлари бор. Товушқонсимонлар туркумига 65 та тур киради ва улар 2 та оилага бўлинади. 1. Думсиз сичқонлар ёки пичан йиғувчилар (Ochotonidae) оиласи. 2. Товушқонлар (Leporidae) оиласи.

Думсиз сичқонлар ёки пичан йиғувчилар оиласи вакиллари Осиёнинг тоғли ҳудудларида тарқалган. МДХ да улар Уралда, Сибирь тоғларида, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда учрайди. Думсиз сичқонлар оиласи вакилларининг қулоғи ва оёқлари калта, думи бўлмайдди. Ер ости уясида яшайди. Қишда қуруқ ўтлардан озикасини ғамлайди. Асосий вакилларида даур думсиз сичқони (*Ochotona daurica*) ва шимол думсиз сичқони (*Och. hyperborea*) киради.

Товушқонлар (Leporidae) оиласига товушқонлар ва чин қуёнлар киради. Уларнинг характерли белгиларига, аввало орқа оёқлари ва қулоқларининг узун бўлишидир. МДХ нинг тундра ва ўрмонларида товушқонларнинг 4 та тури ва битта ёввойи қуён учрайди. Товушқонлардан энг кўп тарқалгани оқ товушқон (*Lepus timidus*) ҳисобланади. Қишда бу товушқоннинг ранги қордек оппоқ бўлади. Малла товушқон (*Lepus europaeus*) ҳам МДХ нинг Европа қисмида, Кавказда, Шимолий Қозоғистонда ва Ғарбий Сибирь чўлларида кўплаб учрайди. Оқ товушқондан фарқ қилиб ўрмонсиз очик жойларда яшайди. Малла товушқон қишда қисман оқаради, жанубда, масалан Қримда яшайдиган малла товушқоннинг ранги оқармайди. Ўрта Осиё чўлларида анча майда қум яъни, толай товушқони (*Lepus tolai*) ва Жанубий Уссурияда Манжурия товушқони (*Lepus mandschuricus*) учрайди. Товушқонлар ичида энг йириги малла товушқон ҳисобланади.

**Пичан
йиғувчи**

Оқ товушқон

Шиншел

Даур думсиз сичкони

Малла товушқон

hare (*Lepus europaeus*)
© Biopix.dk: JC Schou

Йиртқичлар (Carnivora) туркуми

Йиртқичлар катта ва ўткир қозиқ тишлари, бўртмали ва ўткир кесувчи озиқ тишлари, ҳамда кичик ва яхши ривожлангмаган курак тишлари борлиги билан характерланади. Юқори жағидаги кейинги сохта озиқ тиши билан пастки жағидаги биринчи ҳақиқий (чин) озиқ тиши одатда, катта ва кесувчи қиррали бўлади. Йиртқичларнинг тирноқлари яхши ривожланган, ўткир, баъзан ичига тортиладиган ва ёйсимон букилган бўлади. Уларнинг олдинги мия яримшарлари кучли таррақий этган ва юзаси бурмали бўлади. Кўриш, эшитиш ва ҳид билиш органлари яхши ривожланган. Ошқозони оддий, кўричаги қисқа ёки бўлмайти. Танаси узунлиги 15 см дан (латча) 3 м гача (оқ айиқ) ва оғирлиги 100 г дан 700 кг гача боради. Йиртқичлар Антарктидадан ташқари барча қитъаларда тарқалган. Улар катта амалий аҳамиятга эга, зараркунанда кемирувчилар сонини чекловчи ҳамда табиатда касал ва нимжон ҳайвонларни камайтирувчи табиий санитарлар ҳисобланади. Бу туркумнинг 240 та тури ва 7 та оиласи (виверралар, сиртлон-лар, мушуклар, сувсарлар, айиқлар, елотлар ва итлар) бор. Ўзбекистонда йиртқичлар туркумининг 5 та оиласига кирувчи 26 та тури учрайди. Йиртқичлар асосан ҳайвонлар билан, баъзан ўлимтиклар билан озиқланади. Айрим турлари озиқа сифатида ўсимликлардан ҳам фойдаланади (қора айиқ, бўрсик).

Виверралар (Viverridae) оиласига примитив майда ва ўртача катталиқдаги йиртқичлар киради, ташқи кўринишидан сувсарларга ўхшайди.

Тиш формуласи: $i = \frac{3}{3}; c = \frac{1}{1}; pm \frac{4(3)}{4(3)}; m = \frac{2}{2} \cdot 2 = 40(36)$

Виверраларнинг оёқлари калта, думи узун бўлади. Уларнинг анал тешиги атрофида мускус ажратадиган ҳид безлари жойлашган. Виверралар оиласининг 31 та уруғи ва 71 та тури бор. МДХ да учрамайди. Улар асосан ерда, айрим турлари дарахтларда яшайди, тунда фаол. Бир йилда бир марта, баъзи турлари икки марта кўпаяди. Кўпчилиги 2-4 та бола туғади. Виверралар Африкада ҳамда Жанубий Европа ва Жанубий Осиёда тарқалган. Типик вакиллариға Африка виверраси (*Civettictis zivetta*) ва мангусталар (*Herpestes*) киради. Виверралар асосан мускус олиш учун овланади.

Сиртлонлар (Nyctenidae) оиласи вакиллари Жанубий Осиё ва Африкада тарқалган. Сиртлонларнинг оёқлари кучсиз, жағлари ўта бақувват ва тишлари йирик бўлиб, қаттиқ суякларни ҳам ғажиб чайнаш хусусиятиға эға. Ташқи кўринишидан бўриларға ўхшаб кетади. Танасининг узунлиги 55 см дан 165 см гача, думининг узунлиги 20-33 см, олдинги оёқлари орқа оёқларига нисбатан узун бўлади. Сиртлонлар бармоқларида юради, бармоқлари асосан 4 тадан бўлади. Сиртлонларнинг 4 та тури бор. МДХ нинг жанубида, жумладан, Ўзбекистонда йўл-йўл сиртлон (*Nyctena nyctena*) учрайди. Улар, кўпинча чўл ва чалачўл ҳудудларида тарқалган, тунда фаол бўлади. Бир йилда бир марта 2-4 тадан бола туғади. Асосан ўлимтиклар билан озиқланади, баъзан йирик туёқли ҳайвонларға ҳам ҳужум қилади.

Виверра

Сиртлон

Мушуклар (Felidae) оиласи

Мушуклар (Felidae) оиласи вакиллариининг тумшуғи тўмтоқ бўлиб, энг ихтисослашган йиртқичлардан ҳисобланади. Мушуклар оиласининг 36 та тури бор, МДХ да, шу жумладан, Ўзбекистонда 10 та тури учрайди. Мушуклар оиласи вакиллариининг вазни 1,5 кг дан 275 кг гача боради. Улар ўта гўштхўр йиртқичлар ҳисобланади. Боши юмалоқ, кўзлари йирик, бармоқларида юради, думи узун. Энг йирик вакилларига йўлбарс (*Felis tigris*), Африка арслони (*Panthera leo*), бизда тоғли ўрмонларда яшовчи силовсин (*Lynx lynx*), Жанубий Осиё чўлларида тарқалган гепард (*Acinonyx jubatus*) киради. МДХ да йўлбарс Узоқ Шарқнинг жанубида учрайди. Бу оилага яна қоплон, яъни леопард (*Panthera pardus*), тоғ қоплони (*Uncia uncia*), қорақулоқ (*Lynx caracal*), тўқай мушуги (*Felis chaus*), чўл мушуги (*F. libyca*), қум мушуги (*F. margarita*), манул (*F. manul*), Европа ёввойи мушуги (*F. silvestris*), Узоқ Шарқ ўрмон мушуги (*F. euptylura*) ҳам киради. Ўзбекистонда манул, қум мушуги, ёввойи мушук чўл ва даштларда, қоплон ва силовсин тоғли минтақаларда учрайди, гепард эса фақат Устюртда яшаган. Тўқай мушуги Амударё, Сирдарё, Зарафшон ва Чирчиқ дарёлари бўйларидаги тўқайларда учрайди. Мисрда тарқалган малла мушук уй мушугининг аждоди ҳисобланади. Мушуклар оиласининг вакиллари Австралиядан ташқари ҳамма қитъаларда тарқалган. Уларнинг эшитиш ва кўриш органлари яхши ривожланган.

Қора леопард (пантера)

Леопард

Сувсарлар (Mustelidae) оиласи

Сувсарлар (Mustelidae) оиласи вакиллари майда ва ўртача катталиқда, гавдаси чўзиқ, эгилувчан, оёқлари калта, ва 5 бармоқли, тирноқлари ичига тортилмайди, ярим товонда ёки товонда юради. Айрим турлари бармоқ-ларининг орасида парда тортилган, денгиз кундузи(калан)нинг орқа оёқлари эшакка, куракка айланган. Анал тешиги атрофида ўткир ҳидли суюқлик чиқарадиган мускус безлари яхши ривожланган. Сувсарлар Австралиядан ташқари ҳамма жойда тарқалган. Сувсарлар оиласининг систематикаси ҳозиргача аниқ ишлаб чиқилмаган. Ҳозирги вақтда сувсарлар оиласига 24 та уруғ ва 64 та тури киради. МДХ да 18 та тури, шу жумладан, Ўзбекистонда 9 та тури (Ўрта Осиё кундузи, ҳинд асалхўри, бўрсик, тоғ сувсари, олақўзан, қора латча, оқ латча, сассикқўзан, америка норкаси) учрайди. Сувсарлар оиласининг энг муҳим вакилларига ўрмон сувсари (*Martes martes*), соболь (*Martes zibellina*), сассикқўзан (*Mustela eversmanni*), европа норкаси (*Mustela lutreola*), Америка норкаси (*Mustela vison*), оқ латча (*Mustela erminea*), латча (*Mustela nivalis*), дарё кундузи (*Lutra lutra*), бўрсик (*Meles meles*), росомаха (*Gulo gulo*), денгиз кундузи ёки калан (*Enhydra lutris*), ҳинд асалхўри (*Mellivora capensis*) ва бошқалар киради. Сувсарларнинг кўпчилиги йилига 2 марта туллайди, йилига бир марта кўпайиб, 1 та дан 18 та гача бола туғади. Масалан: олақўзанлар ҳар йили 12 тадан 18 тагача бола туғади. Олақўзан болалари 45 кундан кейин гўшт билан озиқланади, 3 ойдан кейин онасининг орқасидан юра бошлайди. Соболь ҳам йилига бир марта урчийди, ҳомиладорлик даври 230-280 кун, 2-5 та бола туғади.

Бўрсик

Copyright © Richard Ford
Digitalwildlife.co.uk

Айиқлар (Ursidae) оиласи

Айиқлар (Ursidae) оиласининг вакиллари йирик, вазмин, оёғининг кафтига таяниб юради. Боши катта, бўйни қисқа ва йўғон, тумшуғи чўзинчоқ, думи калта, қалин жуни орасида деярли сезилмайди. Қозиқ ва курак тишлари йирик. Ҳид билиш органи кучли ривожланган. Айиқларнинг 4 та уруғи ва 7 та тури бор: қўнғир айиқ (*Ursus arctos*), оқ айиқ (*Ursus maritimus*), қора ёки Ҳимолай айиғи (*Ursus thibetanus*), кўзойнакли айиқ (*Tremarctos ornatus*), Малайзия айиғи (*Helarctos malayanus*), барибал (*Ursus americanus*) ва лабдор айиқ (*Melursus ursinus*). Қўнғир айиқ Европа, Осиё, Шимолий Африка ва Американинг ўрмонли ҳудудларида тарқалган. Танасининг узунлиги 2,5 м, оғирлиги 300-600 кг гача етади.

Ўзбекистоннинг тоғ ўрмонларида қўнғир айиқ учрайди. Ўсимлик ва ҳайвонлар билан озиқланади. Қишда уйқуга кетади. Қўнғир айиқ октябрь-ноябрь ойларида март-апрель ойлари гача дарахтлар коваги, тошлар остидаги ковакларда, табиий чуқур жойлар ёки ўзи қазиган инига кириб, қишки уйқуга кетади. Урғочилари уяда 2-3 та, баъзан 1 ёки 4 та нимжон бола туғади. Қора айиқ, яъни Ҳимолай айиғининг танаси бирмунча кичик ва хипчароқ, қулоқлари йирик, жуни қора, фақат кўкрагининг олдинги томонида тасмага ўхшаш оқ жуни бўлади. Жануби-Шарқий Осиёнинг аралаш ва кенг баргли субтропик ўрмонларида ҳамда Россиянинг Уссурий ўлкасида яшайди. Қора айиқ ҳам қўнғир айиқ сингари мевалар, ўсимликларнинг барглари, ёш новдалари, турли ҳашаротлар ва ҳайвонларнинг мурдалари билан озиқланади. Улар ерда ва дарахтларда яшайди.

Оқ айық

Оқ айиқ Арктика музликларида тарқалган, асосан балиқ ва тюленлар билан озиқланади, йил давомида фаол ҳаёт кечиради, яъни қишки уйқуга кетмайди, фақат урғочилари болалаш вақтида қор уяларига кириб ётади. Оқ айиқлар танасининг узунлиги 3 м ва оғирлиги 700 кг дан ортиқ бўлади.

Урғочи оқ айиқлар 4 ёшида вояга етади ва ҳар 2-3 йилда бир марта 1-3 тагача бола туғади. Бўғоз оқ айиқ қирғоқда ёки оқмайдиган музларда ин қазиб, бола туғади. Ҳозир ер юзида 10-20 минтагача оқ айиқ бор, шундан 7 минги МДХ нинг Арктикасида учрайди. Барибал Шимолий Америкада тарқалган, жунисиллик, танасининг узунлиги 1,5-1,8 м, оғирлиги 120-150 кг гача етади.

Жанубий Осиёнинг тропик ва субтропик ўрмонларида Малайзия айиғи, Ҳиндистон ва Цейлонда лабдор айиқ, Жанубий Америкада эса кўзойнакли айиқ учрайди. МДХ да асосан кўнғир айиқ, қора айиқ ва оқ айиқ учрайди. Жанубда яшайдиган айиқлар кўпроқ ўсимликхўр бўлса, шимолда яшайдиган айиқлар этхўр ва ҳаммахўр ҳисобланади. Айиқлар 3-4 ёшидан бошлаб кўпая бошлайди. Ҳомиладорлик даври 7 ойга тўғри келади, 1 тадан 5 тагача бола туғади. Айиқлар 30-40 йил умр кўради. Кўпчилик айиқлар мўйнаси ва ёғи учун овланади. Барча турларининг сони кескин камайиб кетганлиги сабабли бир қатор мамлакатларда айиқлар муҳофаза қилинади. Айиқларнинг 5 та тури Ҳалқаро Қизил китобга, кўнғир айиқ эса Ўзбекистон «Қизил китоби»га киритилган.

Енотлар (Procyonidae) оиласи

Енотлар (Procyonidae) оиласи вакиллари ўртача катталиқда бўлиб, ташқи кўриниши бесўнақай, оёқлари калта, товонда ёки ярим товонда юрувчи беш бармоқли, гажак думли йиртқичлардан ҳисобланади. Йиртқич тишлари кучли ривожланмаган, хўра бўлиб, кўпинча дарахтда яшайди. Мўйнаси қалин, юмшоқ. Думи узун, фақат пандада калта. Енотлар оиласига 15 та тур киради. Кўпчилик турлари Шимолий, Марказий ва Жанубий Америкада, фақат кичик ва катта пандалар Жануби-Шарқий ва Марказий Осиёда учрайди. Кичик панда Жануби-Ғарбий Хитой, Непал ва Шимоли-Шарқий Ҳиндистонда, катта панда Хитойнинг Сичзань, Шэньси, Ганьсу вилоятларида ва Тибетда тарқалган. Катта панда Ҳалқаро Қизил китобга киритилган. Шимолий ва Марказий Америкада яшайдиган чаювчи енот, яъни енот-полоскун (Procyon lotor) Озарбайжон, Белоруссия, Ўрта Осиё ва Узоқ Шарқда иқлимлаштирилган. Улар аралаш ўрмонларда яшайди. Шимолий ҳудудларда қишда уйқуга кетади. Ҳар йили бир марта туллайди. Ерда қазиган инида, баъзан дарахтларнинг ковагида 2 тадан 8 тагача, кўпинча 2-4 та бола туғади. Енотлар асосан ҳаммахўр. Қимматли мўйнаси учун овланади.

Енот полоскун

Итлар (Canidae) оиласи

Итлар (Canidae) оиласи вакиллари ўртача катталиқда, гавдасининг узунлиги 40 см дан 160 см гача боради, оёқлари узун, югуришга мослашган, бармоқларига таяниб юради, тумшуги чўзиқ. Тишлари кесувчи типда, қозиқ тишлари яхши ривожланган. Итларнинг тишлари 42 та. Итларнинг олдинги оёғида бештадан, орқа оёғида тўрттадан бармоқлари бор. Тирноқлари тўмтоқ, ичига тортилмайди. Думи бароқ, анча узун. Ўлжасини орқасидан қувиб тутати. Ҳид билиш органи яхши ривожланган. Итлар Антарктидадан ташқари барча қитъаларда тарқалган, улар ҳар хил шароитда яшайди. Итлар оиласига 35 та тур киради, шулардан 8 та тури МДҲ да, жумладан, 7 та тури Ўзбекистонда учрайди. Улар асосан ҳайвонлар, баъзилари ўлимтиқлар билан озиқланади. Итлар оиласининг кўпчилик турлари моногом, йилига бир марта туғади. Бўғозлик даври 50-80 кун, 3-8 та бола туғади. Баъзи турлари серпушт. Масалан: шимол тулкиси 18 тагача бола туғади. Итлар оиласи вакиллари йил бўйи фаол бўлади. Фақатгина енотсимон ит қишда уйқуга кетади. Итлар оиласининг типик вакиллари тундрада тарқалган қимматбаҳо мўйна берувчи оқ тулки ёки песец (*Alopex lagopus*), кенг тарқалган ва мўйначиликда асосий ўринлардан бирини эгаллаган оддий тулки (*Vulpes vulpes*), бўри (*Canis lupus*), чиябўри (*Canis aureus*), динго (*C.dingo*), койот (*C.latrans*), фенек ва бошқалар киради. Оқ тулки қишда асосан оқ рангда бўлади. Командор оролларида барча оқ тулкилар-песецлар ҳаворангда бўлади. Оқ тулкиларнинг асосий озиғи лемминглар ҳисобланади. Оддий тулки МДҲ да кенг тарқалган.

Бўри

Куракоёқлилар (Pinnipedia) туркуми

Куракоёқлилар туркумининг вакиллари асосан ҳаётининг кўп қисмини сувда ўтказadi. Гавдаси узун, ўқловсимон бўлиб, оёқлари сувда сузишга мослашиб, шаклан ўзгариб, курак (эшкак)ка айланган, тишлари конуссимон (моржлар бундан мустасно), териси остида қалин ёғ қатлами бор. Ёғ қатлами солиштирма оғирлигини камайтиради ва оч қолганда озиқа захираси ҳам ҳисобланади. Улар фақат сувда озиқланади, озиғини чайнамасдан ютади, сув юзасида дам олади ва ухлайди. Кўпчилигида кулоқ супраси жуда кичкина, яхши ривожланмаган ёки бутунлай бўлмайди. Лекин, яхши эшитади, думи жуда кичик бўлади. Бурун тешиклари фақат нафас олганда очилади. Куракоёқлилар туркумига кирувчи энг кичик тур - нерпанинг бўйи 1,3 м келса, энг каттаси- денгиз филининг узунлиги 5,5 м гача боради. Куракоёқлиларнинг оғирлиги 40 кг дан 3600 кг гача боради. Бармоқлари орасида қалин тери пардаси бор. Кейинги оёқларининг кураклари асосий ҳаракат органи ҳисобланса, олдинги оёқларининг кураклари бошқариш вазифасини бажаради. Куракоёқлилар ерда зўрға юради. Кўзлари сув остида кўришга мослашган. Сизги органларидан кўриш ва эшитиш органлари яхши ривожланган. Куракоёқлилар урчиш, туллаш, бола туғиш, боласини эмизиш ва дам олиш учун қуруқликка ёки муз устига чиқади.

Куракоёқлиларнинг ўпкаси қуруқликда яшовчи йиртқичларнинг ўпкаси-дан анча катта, яъни ўпкаси тана массасининг 2,8% ни ташкил қилади, тулкининг ўпкаси эса 1,1% ни ташкил қилади. Куракоёқлилар сув остида узок вақт, яъни 15 минут ва ундан ҳам кўпроқ тура олади. Улар сутининг таркибидаги ёғ миқдори 43% гача боради. Териси қаттиқ ва калта жун билан қопланган. Урғочилари 3-4 ёшида жинсий вояга етади, 5-6 ёшидан бошлаб кўпайишга киришади. Эркаклари 5-6 ёшида жинсий балоғатга етади. Ҳомиладорлик вақти 11-12 ойга тўғри келади. Бир йилда бир марта битта йирик бола туғади.

Куракоёқлилар барча океан ва денгизларда, шу жумладан, Қора ва Каспий денгизларда тарқалган. Айрим турлари кўллар (Ладога ва Байкал)да ҳам яшайди. Куракоёқлилар катта ов аҳамиятига эга, терисидан ва ёғидан фойдаланилади, айрим турлари қимматбаҳо мўйна беради. Моржнинг қозик тишлари фил суяги сингари жуда қадрланади. Куракоёқлилар туркумининг 31 та тури ва 3 та (қулоқли тюленлар-Otariidae, ҳақиқий тюленлар ёки қулоқсиз тюленлар-Phocidae ва моржлар-Odobenidae) оиласи бор. 6 та тури ва 3 та кенжа турлари Халқаро Қизил китобга киритилган. МДҲ да 13 та тури учрайди

Қулоқли тюленлар (Otariidae) оиласи вакилларида унчалик катта бўлмаган бошланғич қулоқ супраси ва узун ҳаракатчан бўйни сақланиб қолган. Энг кўп тарқалган тури денгиз мушуги (*Callorhinus ursinus*) МДХ да Россияда Командор ороллари билан Жанубий Сахалинда яшайди. Бўйи 2 м гача боради. Тинч океанинг шимолида тарқалган. Улар қимматбаҳо мўйна беради. Полигам ҳисобланади, яъни битта эркаги 30 та дан 80 та гача урғочиларини йиғиб, «ҳарам» ҳосил қилади ва уларни уруғлантиради. **Ҳақиқий тюленлар ёки қулоқсиз тюленлар (Phocidae)** оиласи вакиллари ташқи қулоқ супраси йўқлиги, орқа курак оёқларининг олдинга қараб букила олмаслиги ва қуруқликда ҳаракатланишда орқа курак оёқларининг иштирок этмаслиги, бўйнининг калта бўлиши ва терисида тивитсиз сийрак дағал жунларини борлиги билан характерланади. Бу оилага 18 та тур киради, МДХ да 9 та тури учрайди. Тюленлар катта ов аҳамиятига эга, улар териси ва ёғи учун, ёшлари эса мўйнаси учун овланади. МДХ да овлаш учун Оқ денгизда тутиладиган Гренланд тюлени (*Pagophoca groenlandica*) билан денгиз товушқони (*Erignathus barbatus*) нинг аҳамияти катта. **Моржлар (Odobenidae)** оиласига ягона тур морж (*Odobenus rosmarus*) киради. Моржлар қутб доирасидаги Европа, Осиё, Шимолий Америка ва Шимолий муз океаннинг барча оролларида, МДХ да эса Чукотка, Беринг денгизларида тарқалган. Моржлар орасида айримларининг узунлиги 3-4 м ва оғирлиги 2000 кг гача боради. Уларнинг териси қалин, жунсиз бўлади.

Денгиз мушуги

Гренланд тюлени

Морж

WWW.RUSBIOPHOTO.COM

Китсимонлар (Cetacea) туркуми

Китсимонлар туркуми вакиллари куракоёқлиларга нисбатан ҳақиқий денгиз ҳайвонлари бўлиб, ҳаётини фақат сувда ўтказди, қуруқликка чиқиб қолса ҳалок бўлади. Гавдаси дуксимон, балиқсимон, олдинги оёқлари куракка айланган, бўйни мутлақо билинмайди. Орқа оёғи йўқолиб кетган, балиқ думига ўхшаш думи бор, лекин думи вертикал эмас, балки горизонтал текисликда ўрнашган. Улар ўпкасини ҳаво билан тўлдириш учун доимо сув юзасига кўтарилишга мажбур, сув остида 15 минутдан 45 минутгача, баъзилари ҳатто 1,5 соатдан ортиқ туриши мумкин. Териси ўта эластик. Кўп турларида орқа сузгич қаноти ҳам бўлади. Терисида жун қоплами йўқ, баъзиларининг бош томонида яккам-дуккам туклари бор. Терисининг остида қалин ярим суюқ ёғ қатлами кучли ривожланган, йирик турларида ёғ қатлами 50 см га етади. Дельфинлар нафас олганда 1-2 литр ҳавони ютса, кўк кит нафас олганда ўпкасига 14 минг литр ҳавони ютади. Китсимонлар бир марта нафас олганда ўпкасидаги ҳавонинг 80-90 % янгиланади, одамларда эса фақат 15 % янгиланади. Қондаги гемоглобиннинг ва мускуллардаги миоглобиннинг кўплиги китларнинг сув остида узок туришига имкон беради. Китларнинг кўзлари сув остида кўришга мослашган, яъни уларда ясси шох қатлами ва шарсимон кўз гавҳари бор.

Тишсиз китлар ёки мўйловли китлар (Mustacoceti) кенжа туркуми вакилларининг жағларида тиши йўқлиги ва оғзида танглайининг ҳар икки томонида бир талай кит мўйлови деб аталадиган сувни сузиб ўтказувчи аппарат ҳосил қилади. Бу пластинкалар оғиз бўшлиғида кўп миқдорда (360-800 та) бўлади ва улар элак вазифасини бажариб сув билан бирга оғизга кирган майда денгиз ҳайвонларини сузиб олади. Тишсиз китларнинг кўпчилиги жуда баҳайбат бўлади. Уларга бўйи 30-33 м, оғирлиги 120-150 тонна гача борадиган кўк кит (*Balaenoptera musculus*), бўйи 15-20 м га борадиган Греландия кити (*Balaena mystcetetus*), жануб кити, бўз кит ва букри китлар киради. **Тишли китлар (Odontoceti) кенжа туркуми** вакилларининг тишлари бўлиши билан характерланади. Одатда, уларнинг тиши жуда кўп ва бир хилда конуссимон шаклида бўлади. Тишларининг сони 240 тагача боради. Бу тишлар фақат озиқни ушлаб туришга ёрдам беради. Уларга Узоқ Шарқ денгизларига ўтадиган ғоят катта кашалот ва хилма-хил дельфинлар киради. **Кашалотлар (Physeteridae) оиласига** 2 та тур киради. Кашалот (*Physeter catodon*) тишли китларнинг энг йириги ҳисобланади, эркагининг бўйи 21 м гача ва оғирлиги 80 тоннагача, урғочисининг узунлиги 13 м гача боради. 300 м гача, баъзан озиқ топиш учун 2000 м гача сув тагига шўнғийди. Ранги тўқ қўнғирдан тўқ жигар ранггача бўлади. Улар 1000 м чуқурликда 1,5 соат туриши мумкин. Полигам, 5-6 йилда жинсий вояга етади. Бўғозлик даври 16-17 ойга тўғри келади. 50 йилгача умр кўради.

Тишсиз кит

Кашолот тиши

Кашалот

Дарё дельфинлари (Platanistidae) оиласи вакиллари тишли китларнинг орасида энг қадимгиларидан ҳисобланади. Улар миоценда пайдо бўлган. Жанубий Америка, Ҳиндистон ва Хитойда дарёларда яшайди. Типик вакиллариға амазонка инияси (*Inia geoffrensis*) киради. Улар балиқлар, чувалчанглар ва моллюскалар билан озиқланади.

Дельфинлар (Delphinidae) оиласи вакилларининг узунлиги 1 м дан 10 м гача боради. Дунё океанларининг илиқ сувларида яшайди. Уларнинг нерв системаси кучли ривожланган, тутқунликда яхши яшайди.

Дельфинларнинг юзи тумшукқа ўхшаш чўзиқ бўлади, кўпчилик турларининг танаси орқасида орқа сузгичи бор. МДХ нинг ички денгизларида тишли китлар кенжа туркумининг 24 та тури учрайди. МДХ нинг ички денгизларида тарқалган бўйи 4 м га етадиган оқ биқинли дельфин (*Delphinapterus leucas*) ва узунлиги 1,5 м келадиган оддий дельфин (*Delphinus delphis*) овладиган тишли китларға киради.

Кашалот, касатка, оқ биқинли дельфин ва бошқа турларининг ёғи, териси, спермецети ҳамда гўштидан фойдаланилади. Кўпгина турларининг сони камайиб кетган. Халқаро «Қизил китоб» га тишли китларнинг 4 та тури киритилган. Дельфинлар 25 -35 йил умр кўради, уларнинг тишлари 96 та бўлади.

**Амазонка инияси
(дарё делфини)**

© Milan Kořínek

Оддий дельфин

Common Dolphin, Kangaroo Island, South Australia, March 2006

© Arthur Grosset

Даманлар (Hyracoidea) туркуми

Бу туркумга 11 та тур киради. Уларнинг катталиги мушукдек, танасининг узунлиги 30-60 см, оғирлиги 1,5-4,5 кг келади. Ташқи кўриниши ва курак тишларининг тузилиши билан кемирувчиларга ўхшасада, филогенетик нуқтаи назардан хартумлиларга яқин туради. Устки лаби айри, олдинги курак тишларининг орқа томонида эмали бўлмайди ва доимо ўсиб туради. Даманларнинг олдинги оёқларида 4 та, орқа оёқларида 3 та бармоқлари бўлиб, бармоқларининг учида кичик туёқчалари бор. Думи калта ёки бўлмайди. Улар асосан тоғларда, текисликларда ва ўрмонларда тарқалган. Айрим турлари дарахтларга тирмашиб чиқади. Африка ва Арабистон яриморолида тарқалган. Ўрмонларда якка-якка, тоғларда 4,5 минг м гача баландликда колония бўлиб яшайди. Даманлар серҳаракат, асосан ўсимликхўр ҳайвонлар. Йилда бир марта 1-3 тадан бола туғади. Гўшти учун овланади.

Даман

Даманлар

Сиренлар (Sirenia) туркуми

Сиренлар китлар сингари сув ҳайвонлари ҳисобланади. Қуруқликка чиқмайди. Бу туркумга ҳозир Ҳинд океанининг Шарқий Африка ва Шимолий Австралия ҳамда Тайвань ороллари қирғоқларида яшайдиган дюгонлар (Dugongidae), Антлантика океани оролларида, Ғарбий Африка ва Жанубий Америка қирғоқларида тарқалган ва у ердан катта-катта дарёларга ўтадиган бир неча тур ламантинлар (Trichechidae) киради. Уларнинг 5 та тури бор. Гавдаси урчиқсимон ёки дуксимон шаклда бўлиб, олдинги оёқлари ўзгариб куракка айланган, орқа оёқлари йўқ, дум сузгичи горизонтал жойлашган. Узунлиги 2,5 м дан 6 м гача ва оғирлиги 250 кг гача боради. Боши кичик, тумшуғи тўмтоқ, эшитиш ва ҳид билиш органлари яхши ривожланган. Сиренларда қуруқликда яшовчи туёқлиларнинг белгилари ҳам сақланиб қолган. Масалан: олдинги оёқлари камроқ ўзгариб, рудимент ҳолда ясси туёқча сақланган, гавдасида қилсимон сийрак туклари бор, жун қоплами бўлмайди, бурун тешикларида клапани бор. Бўйни танасидан аниқ ажралиб туради. Тишлари редукцияга учраган, фақат озиқ тишлари (2 тадан 8 тагача) ривожланган. Озиқ тишлари туёқлиларникига ўхшаш ясси, айрим турларининг тишлари бутунлай йўқ, туёқлиларга ўхшаш, томонларига яна мураккаб тузилган бир неча бўлмали ошқозонининг борлигидир. Ичаги жуда узун.

Дюгон

Найтишлилар (Tubulidentata) туркуми

Бу туркумга битта тур, яъни Африка найтиши (*Orycteropus afer*) киради. Тана узунлиги 100-158 см, думининг узунлиги 45-60 см ва оғирлиги 50-70 кг келади. Унинг тумшуғи най сингари узун бўлади, тили ҳам чувалчангсимон узун, туёқсимон кучли тирноғи бор. Териси деяри яланғоч, сийрак қаттиқ қил ва жунлар билан қопланган. Озиқ тишлари цементлашган ўзига хос вертикал найлардан иборат, тишларида эмаль қавати йўқ, курак ва қозиқ тишлари бўлмайди. Улар биологик томондан нотўлиқ тишлиларга яқин туради. Лекин, кўпчилик зоолог олимлар найтишлиларни кўпроқ туёқлиларга яқин деб ҳисоблайдилар.

Найтишлилар асосан Жанубий ва Марказий Африкада яшайди. Улар худди чимолихўрлар ва яшерларга ўхшаб бир хилда ҳаёт кечиради, чумолилар ва термитлар билан озиқланади. Олдинги оёғида 4 та, орқа оёғида 5 та бармоғи бор. Тунда фаол, 3 м гача узунликда ин қазийди. Бир йилда 1 та бола туғади. Гўшти ва териси учун овланади.

Найтишли

Найтишли

Жуфт туёқлилар (Artiodactyla) туркуми

Бу туркумга йирик ва ўртача катталиқдаги туёқли сутэмизувчилар киради. Уларнинг оёқлари кўпчилигида баланд бўлиб, тез югуришга мослашган. Оёқлари ўқи кучли ривожланган бўлиб, 3,4- нчи бармоқлари ўртасидан ўтади. 2,5-нчи бармоқлари кучсиз ривожланган, 1-нчи бармоғи редукцияга учраган. Оёқларининг сагитал қисмидан букилиши ва ёзилиши туфайли ҳаракат қилади. Ўмров суяклари йўқ. Бармоқ фалангалари шох туёқ билан қопланган. Ўсимликхўр, айрим турлари (тўнғиз) ҳаммахўр. Бир қанча турлари (эчки, қўй, сигир) хонакилаштирилган.

Жуфт туёқлилар туркумига 250 га яқин тур киради, МДХ да 22 та тури, шу жумладан, Ўзбекистонда 9 та тури учрайди. Кўпчилик ёввойи турларининг сони камайиб кетган. Жуфт туёқлилардан хонгул, жайрон, морхўр, Устюрт қўйи, Бухоро қўйи, Қизилқум архари Ўзбекистон «Қизил китоби»га киритилган. Жуфт туёқлилар туркуми вакиллари ер юзида кенг тарқалган. Австралия ва Янги Зеландияга ҳам интродукция қилинган. Жуфт туёқлилар туркуми кавш қайтармайдиганлар (Nonruminantia) ва кавш қайтарувчилар (Ruminantia) кенжа туркумларига бўлинади

Кавш қайтармайдиганлар (Nonruminantia) кенжа туркуми

Кавш қайтармайдиганлар (Nonruminantia) кенжа туркумига ҳар хил катталиқдаги, танаси оғир, бўйни, оёқлари ва думи калта, териси қалин бўлган жуфт туёқлилар киради. Кавш қайтармайдиганлар кенжа туркумига 3 та оила (сув айғирлари, тўнғизлар, пекарлар) ва 10 дан ортиқ тур киради (41-жадвал). Шулардан МДХ да, шу жумладан, Ўзбекистонда битта тури, яъни тўнғиз (*Sus scrofa*) учрайди. Уларнинг қозик тишлари йирик, кучли ривожланган, доимо ўсиб туради, озик тишлари бўртмали, ошқозони бирмунча содда тузилган ва овқат чайналиш учун оғизга қайтарилмайди, 2,5- нчи бармоқлари нисбатан узун ва юрганда ерга тегеди.

Сув айғирлари (Hippopotamidae) оиласи

Сув айғирлари (Hippopotamidae) оиласига оддий сув айғири (Hippopotamus amphibius) ва пакана сув айғири (Choeropsis liberiensis) киради. Улар тропик Африканинг тинч оқадиган ва ботқоқлашган сув ҳавзаларида яшайди.

Ўсимликлар билан озиқланади. Битта бола туғади. Оддий сув айғири гавдаси беўхшов узунлиги 4-4,5 м, думи 35-50 см, баландлиги 140-165 см ва оғирлиги 1,3-3,2 т. Боши катта, кўзлари бўртиб чиқиб туради. Бегемотларнинг оғзида филларникига ўхшаш катта қозиқ ва курак тишлари бор. Пастки курак ва қозиқ тишлари доимо ўсиб туради, ошқозони 3 бўлмали. Тумшуғининг учки қисми кенгайган. Кўзи, қулоғи ва бурнини сувдан чиқариб, узоқ вақт сувда туради. Кечаси сувдан чиқиб озиқланади. Пода бўлиб юради. Қалинлиги 2-5 см келадиган қора-қўнғир рангли терисида жун анча сийраклигидан танаси яланғочдай кўринади. Сув айғирларининг урғочилари 6 ёшида вояга етади. Улар 1 та ёки 2 та бола туғади. Туғилган боласини оғирлиги 35-40 кг гача боради. Бир ёшида боласининг оғирлиги 250 кг келади. Онаси боласини 6 ой боқади. Сув айғирлари 40-50 йил яшайди. Пакана сув айғири узунлиги 170-175 см, думи 15-17 см, оғирлиги 250-275 кг келади. Гавдаси бочкасимон, паст бўйли, боши нисбатан кичик ва калта, якка ва жуфт бўлиб юради. 35 йил умр кўради.

Сув айғири

Тўнғизлар (Suidae) oilаси

Тўнғизлар (Suidae) oilаси вакиллари­нинг тумшуғи узун, учи доира шаклдаги ясси ва туксиз ҳаракатчан тоғайдан иборат. Тўнғизларнинг тишлари 44 та. Танасидаги жунлари сийрак, асосан дағал қиллардан иборат. Юқори жағидаги қозиқ тишлари яхши ривожланган, узун, юқорига қайрилган. Тўнғизларнинг типик вакили ёввойи тўнғиз (*Sus scrofa*) Европа ва Осиёда кенг тарқалган, Ўзбекистонда асосан тоғ ўрмонларда ва тўқайларда яшайди. Тўнғизлар ҳар хил озиқни еяверади, яъни ёнғоқ, ёмғир чувалчанги, ҳашаротларнинг личинкалари билан озиқланади. Йилига бир марта кўпаяди ва 4-6 та, баъзан 12 тагача бола туғади. Ёввойи чўчқаларнинг бошқа турлари Жанубий Осиё ва Африкада тарқалган. Тўнғизларнинг оғирлиги 80-150 кг, баъзилари ҳатто 300 кг гача боради. Улар пода бўлиб яшайди. Подада асосан, урғочиси ва ёш болалари бўлади, қари эркаклари алоҳида яшайди. Уй чўчқалари Осиё тўнғизларидан келиб чиққан. Уй чўчқаси ёввойи чўчқага қараганда кўпроқ бола туғади. Тўнғизлар овланади.

Тунгиз

Пекарлар (Tayassuidae) оиласи

Пекарлар (Tayassuidae) оиласи вакиллари Жанубий ва Марказий Америкада тарқалган бўлиб, 3 та тури бор. Танасининг узунлиги 100 см гача ва оғирлиги 30 кг гача боради. Ташқи кўринишидан чўчкаларга ўхшаб кетади. Оёқлари ингичка, орқа оёқларида 3 тадан бармоқлари бор. Ошқозони икки бўлмали. Белида ҳид чиқарадиган мускус беи бор. Пекарлар ҳаммахўр, урғочилари одатда 1-2 та бола туғади. Ов қилинади.

Кавш қайтарувчилар (Ruminantia) кенжа туркуми

Кавш қайтарувчилар (Ruminantia) кенжа туркумига жуфт туёқлилар туркумининг энг кўп турлари, яъни 180 дан ортиқ тури киради. Бу кенжа туркумга кирадиган ҳайвонлар озиқ тишларининг чайнаш юзаси ясси тортилиб, катакчалари яхши тараққий этганлиги, устки курак тишлари ва қозик тишлари яхши ривожланмаганлиги ёки бутунлай бўлмаслиги, пастки қозик тишлари шаклан исканага ўхшашлиги ва 4 та бўлимдан иборат (катта қорин, тўр қорин, қат қорин ва ширдон) мураккаб ошқозони борлиги билан характерланади. Айрим тур кавш қайтарувчиларда қат қорини бўлмайди. Яхши чайналмаган озиқ катта қоринга, ундан тўр қоринга ва сўнгра қайта чайналиш учун оғиз бўшлиғига қайтарилади. Кавш қайтарувчиларнинг оёқлари ва бўйни узун, гавдаси ихчам, тез югуради, оёқларининг 3,4-нчи бармоқлари кучли ривожланган, 2,5-нчи бармоқлари эса кучсиз ривожланган, кичкина ва юрганда ерга тегмайди. Кўпчилик турларида пешона суягининг ўсимтаси ҳисобланган шох бор. Уларда тери ости ёғ қавати яхши ривожланмаган. Кавш қайтарувчиларнинг ёввойи турлари Австралия, Мадагаскар ва Антил оролларида тарқалган, ҳамма ерда тарқалган. Кавш қайтарувчилар хўжаликда катта аҳамиятга эга, асосий чорва моллари сифатида гўшти, сути ва териси учун боқилади, ёввойи турлари эса гўшти ва териси учун овланади. Кавш қайтарувчилар кенжа туркуми 5 та оилага бўлинади.

Буғучалар (Tragulidae) оиласи

Буғучалар (Tragulidae) оиласи вакиллари кавш қайтарувчилар орасида энг примитиви ҳисобланади. 2,5-нчи бармоқлари нисбатан биров узун. Эркакларининг юқори жағида қозик тишлари қайрилиб, оғизидан чиқиб туради. Бошқа кавш қайтарувчилардан фарқли ўлароқ буғучаларнинг ошқозони уч бўлмали, қат қорини бўлмайди. Шохи йўқ, орқа оёқлари олдинги оёқларига нисбатан узун. Буғучаларнинг 4 та тури бор. Уларнинг ҳажми товушқондек келади.

Африка ва Жануби-Шарқий Осиёнинг нам ва тропик ўрмонларида тарқалган. Типик вакилига сув буғучаси (*Hyemoschus aquaticus*) киради. Узунлиги 75-85 см. Африкада тарқалган, тунда фаол. Ўсимликлар ва майда сув ҳайвонлари билан озиқланади. Битта бола туғади.

Сув буғичаси

Буғулар (Cervidae) oilasi

Буғулар (Cervidae) oilasiga kiruvchi hayvonlarning erkaklarida butoklab ketgan shoxi bor. Bu shoxlar qinsiz chin teri hisobidan rivojlanadi va suyak tuzilmasicidan iborat bo'lib, har yili tuшиб, yangidan ўсиб чиқади. Shimol buғisining har ikkala jinsida ham shoxlari bor. Буғуларнинг думи жун билан қопланмаган, оёқлари ва бўйни nisbatan uzun бўлади. Буғуларнинг erkagi urғochilariga nisbatan yirik бўлади. Буғулар oilasining 5 ta kichik oilasi va 30 ga yaqin turi bor, MDX da 7 va Ўzbekistonda Buxoro buғusi (*C. elaphus bactrianus*) va elik (*Capreolus capreolus*) uchraydi. Buxoro buғusi hozir faqat maxsus qўriqlanadigan hududlarda, ya'ni Surxon, Badaytўkay qўriqxonalarida va Buxoro jayron pitomnigida kўpайтирилмоқда. Elik esa faqat Toshkent viloyatining tog'li tumanlarida yashaydi. Буғулар Европа, Osiё, Shimoliy Afrika, Shimoliy va Janubiy Amerikada tarqalgan. Avstraliya va tropik Afrikaда uchramaydi. Ўsimliklar bilan oziklanadi. Kўpchiligi poligam, urғochilari odatda 1-2 ta bola tuғади. Tipik vakillariga elik (*Capreolus capreolus*), losь (*Alces alces*), tundraда keng tarqalgan shimol buғusi (*Rangifer tarandus*) kiradi, ular terisi va gўшти uchun ovlanadi. MDX ning Markaziy va Janubiy tog'li ўrmonlarida asl buғi (*Cervus elaphus*) yashaydi. Asl buғi xonakilashtirilmoқda va uning shoxidan pantokrin preparati olinadi.

Шимол буғиси

Шимол буғиси

Бухоро буғиси

Буғи

Кабаргалар (Moschidae) оиласи

Кабаргалар (Moschidae) оиласига битта кабарга (*Moschus moschiferus*) тури киради. Кабаргалар буғуларга яқин туради. Буғулардан шохи бўлмаслиги билан фарқ қилади. Кабаргалар эркагининг юқори жағидаги қозик тиши кучли ривожланган, оғзидан ташқарига пастга қараб ўсиб чиққан. Танасининг узунлиги 1 м гача, баландлиги 65 см ва оғирлиги 17 кг гача боради. Кабарганинг орқа оёқлари олдинги оёқларига нисбатан бирмунча узун. Шохи йўқ. Қорин қисмида ҳид чиқарадиган мускус бези бор. Кабаргалар Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёда тарқалган. МДХ да эса Узоқ Шарқда ва Шарқий Сибир тоғларида яшайди. Дарахтдаги ва ер устидаги лишайниклар билан озиқланади. 1-2 та бола туғади. Мускус бези ва гўшти учун овланади.

Кабарга

Кабарга

Кабарга бош склети

Жирафалар (Giraffidae) оиласи

Жирафалар (Giraffidae) оиласи вакилларида жирафа (*Giraffa camelopardalis*) Марказий ва Шарқий Африкада тарқалган, териси бахмалдек калта жун билан қопланган ҳамда бошида тери билан қопланган ва алмашинмайдиган иккита калта суяк шохчаси бор. Бўйни жуда узун, олдинги оёқлари орқа оёқларига нисбатан анча узун бўлади. Баландлиги 5,5 м гача, вазни 1000 кг гача боради. Бошқа кавш қайтарувчиларга нисбатан қон босими юқори, (ўртача 220/160 мм симоб устуни) бўлади. Жирафа тез югурганда бўйин венасидаги клапанлар қон босимининг кескин кўтарилиб тушишига имкон бермайди. Жирафаларнинг эркаги урғочиларига нисбатан йирик бўлади. 10-12 тадан иборат пода бўлиб яшайди. Кундузи фаол ҳаёт кечиради. Дарахтлар, буталар, акация новдалари ва барглари билан озиқланади. Битта бола туғади. Жирафалар асосан, миллий боғларда сақланиб қолган, тутқинликда кўпаяди. Туғилган боласи 10 соатдан кейин туриб юра бошлайди ва 3 ҳафтадан кейин мустақил озиқланади. Марказий Африка ўрмонларида окапи (*Ocaria johnstoni*) яшайди. Унинг оёғи ва бўйни анча калта. Танасининг узунлиги 2 м ва вазни 250 кг гача боради. Эркагида 2 та кичикроқ шохи бор, қулоқ супраси катта, бўйни жирафаларга нисбатан калта, тили жуда узун. Бўғозлик даври 14-15 ойга тўғри келади. Дарахт барглари, буталар, қисман ўтлар билан озиқланади.

Жирафа

Окапи

Қувушшохлилар (Bovidae) оиласи

Қувушшохлилар (Bovidae) оиласи вакиллари­нинг гавдаси ҳар хил каттали­кда бўлади. Эркаклари ургочиларига нисбатан йирик­роқ. Эркак ва ургочиларида 1 жуфт, баъзан 2 жуфт (4 шохли антилопа) шохи бор. Уларнинг шохлари мугуз билан ўралган суяк ўсимтага ўрнашган шох ғилофдан иборат, бу шохлар эпидермиснинг мальпиги қис­мидан ҳосил бўлиб, ҳайвоннинг ҳаёти давомида алма­шинмайди. Америкада яшайдиган айри шохли антилопанинг шохи ҳар йили тушади. Ёввойи қувушшохлилар Австралия ва Жанубий америкадан ташқари барча қитъаларда тарқалган.

Қувушшохлилар оиласига 43 та уруғга мансуб 125 та тур киради, МДХ да 15 та тури учрайди. Улар ўтхўр ҳайвонлар ҳисобланади, аксарияти полигам, 1-5 та бола туғади. Кўпчилик турлари кичик пода бўлиб яшайди. Айрим турлари бошқа ҳайвонлар (филлар, зебралар, туяқушлар ва бошқа ҳайвонлар) билан бирга баъзан катта подалар ҳосил қилади. Кўпчилик турларининг сони кескин камайиб бормоқда, айрим турлари (жайрон, зубр) фақат миллий боғларда сақланиб қолган. Ўзбекистонда Бухоро буғиси, яъни хонгул, жайрон, устюрт қўйи, яъни архар, Бухоро қўйи, қизилқум архари, бурамашох эчки, яъни морхўр Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган. МДХ да учрайдиган қувушшохлилар оиласининг типик вакиллари­га кавказ сернаси (*Rupicapra rupicapra*), Ўрта Осиёда жайрон (*Gazella subgutturosa*), Волга атрофида ва Сибирь ҳамда Камчаткада тарқалган қор қўйи (*Ovis nivicola*), Қозоғистон даштларида яшайдиган сайғоқ (*Saiga tatarica*) ва зубр (*Bos bonasus*) ларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўрта Осиё жайрони

Қор қўйи

Қадоқоёқлилар (Tylopoda) туркуми

Қадоқоёқлилар туркуми вакиллариининг асосий характерли белгиси иккинчи ва бешинчи бармоқларининг йўқлиги, озиқ тишларининг чайнаш юзаси ясси бўлиши, оёқларида ҳақиқий туёқларининг йўқлиги, балки оёқларида тирноқ шаклида қайрилган майда шох ўсимталарнинг мавжудлиги, оёқ қафтида ёстиксимон қадоқларининг борлигидир. Улар бармоқлари остидаги юмалоқ ёстикчаларига таянади. Қадоқоёқлиларнинг сони танасига қўшилмаслиги билан туёқлилардан фарқ қилади. Қадоқоёқлилар туркумига туялар (Camelidae) оиласи киради. Туялар оиласи вакиллариининг оёқлари икки бармоқли, ён бармоқлари тўлиқ редукцияга учраган. Юқори лаби айрили, ошқозони мураккаб, 3 бўлмали (катта қорин, тўр қорин ва ширдон). Эритроцитлари овал шаклда бўлиши билан бошқа сутәмизувчилардан фарқ қилади. Туялар оиласининг 2 та уруғи (туялар ва ламалар) бор . Туялар оиласидан икки ўрқачли туя (*Camelus bactrianus*) Марказий Осиёда Мўғилистондаги Гоби саҳросида сақланиб қолган, хонакилаштирилган ҳолда Осиёда ва Шарқий Европада боқилади. Бир ўрқачли туя (*Camelus dromedarius*) нинг фақат хонакилаштирилгани маълум. У асосан Шимолий Африкада, Арабистонда тарқалган. Жанубий Американинг тоғли ҳудудларида ўрқачсиз туялардан, гуанако (*Lama guanaco*) ва викуния (*Lama vicugna*)лар тарқалган. Уларнинг хонакилаштирилганларига лама (*Lama glama*) ва альпакалар киради, улардан ҳам туялар сингари, транспорт воситаси сифатида фойдаланилади. Сифатли жун ва гўшти учун боқилади.

**Бир ўркакчи
туя**

Икки ўркахли туя

Лама

Тоқ туёқлилар (Perissodactyla) туркуми

Бу туркум вакилларининг олдинги оёқларида 1, 3 ёки 4 та, орқа оёқларида 1 ёки 3 та бармоқлари бўлади. Учинчи бармоғи бошқа бармоқларига қараганда яхши ривожланган ва туёқ билан қопланган бўлади. Гавдаси шу бармоққа таянади. Жағ тишлари ўсимлик маҳсулотларини чайнашга мослашган. Кўпчилик турларининг юқориги ва пастки жағларида 3 та курак тишлари бўлади. Калла суягининг юз қисми чўзиқ, ўмров суяги йўқ, ошқозони содда тузилган, яъни бир бўлмали. Кўричаги узун. Улар Африка, Осиё ва Жанубий Америкада тарқалган. Уй ҳайвонлари сифатида барча қитъаларда бор. Сут безларида 2 тадан сўрғичлари бор. Полигам, одатда 1 та бола туғади. Тоқ туёқлилар туркумига 3 та оила ва 16 та тур киради

Тапирлар (Tapiridae) оиласи

Тапирлар (Tapiridae) оиласи вакиллари тоқ туёқлилар орасида энг соддаси ҳисобланади. Оёқлари нисбатан калта, олдинги оёқларида 4 та, орқа оёқларида 3 та бармоғи бор, ўрта бармоғи яхши ривожланган. Тапирлар танасининг узунлиги 180-200 см гача, баландлиги 75-120 см ва оғирлиги 180-300 кг атрофида. Териси жун билан қопланган, думи калта. Бурни юқори лаби билан қўшилиб кичик хартумчани ҳосил қилади, тишлари 42-44 та. Тропик ўрмонлардаги оқмайдиган сув ҳавзалари қирғоқларида якка ҳолда яшайди. Тунда фаол. Ўсимликлар билан озиқланади, сувда яхши сузади. Ҳид билиш ва эшитиш органлари яхши ривожланган, кўзлари яхши кўрмайди. Йилига битта бола туғади, бўғозлик даври 390-400 кун. 30 йилгача умр кўради. Тапирлар оиласига 5 та тур киради, шулардан Ҳинд тапири (*Tapirus indicus*) Жануби-Шарқий Осиёда, қолган 4 та тури эса Жанубий Америкада тарқалган. Тапирлар гўшти ва териси учун овланади.

Тапир

Тапир

Каркидонлар (Rhinocerotidae) оиласи

Каркидонлар (Rhinocerotidae) оиласи вакиллари гавдасининг оғир бўлиши, олдинги ва орқа оёқларида 3 тадан бармоқларининг борлиги, пешона суякларининг устида 1-2 та баъзан 3 та ёки 5 та эпидермисдан ҳосил бўлган учи ўткир шохи борлиги билан характерланади. Қозик тишлари редукцияланган. Каркидонлар тропик ўрмонларда, сув бўйидаги чакалакзорларда, тоғларда (3000 м баландликкача) ва ботқоқликларда яшайди. Гавдаси йирик, узунлиги 5 м гача, баландлиги 2 м гача ва оғирлиги 3,5 т гача боради, думи калта, териси қалин, деярли яланғоч, жунсиз. Кўзлари кичкина, яхши кўрмайди, бўйни қисқа ва йўғон, оёқлари калта ва йўғон бўлади, бармоқлари учиди туёқлари бор. Каркидонлар тунда фаол, якка-якка ёки жуфт-жуфт бўлиб, баъзан 4-5 тадан пода бўлиб яшайди. Бўғозлик даври 17-19 ой, туғилган боласи 25 кг келади. 50-60 йил умр кўради. Каркидонларнинг 5 та тури, яъни Суматра каркидони (*Didemocrus sumatrensis*), ҳинд каркидони (*Rhinoceros unicornis*), ява каркидони (*R. sondaicus*), қора каркидон (*Diceros bicornis*) ва оқ каркидон (*Ceratotherium simum*) бор. Жанубий Осиёда асосан ҳинд каркидони ва тропик Африкада Африка оқ каркидони яшайди. Улар ўсимликлар билан озиқланади. 3-ламчи даврда каркидонлар кўп бўлган.

Каркидон

Отлар (Equidae) оиласи

Отлар (Equidae) оиласи вакиллариининг фақат учинчи бармоғи яхши ривожланган, 2- ва 4- бармоқоларидан рудимент сақланган. Улар тез югурувчи ҳайвонлар ҳисобланади. Отлар оиласининг зебралар, эшаклар ва отлар уруғлари бор. Африка саванналарида тарғил от ёки зебралар (*Hippotigris*), Шимолий Африка, Олд Осиё, Ўрта Осиё ва Кавказда хонаки эшак (*Equus asinus*) ва ёввойи от (*Equus Przewalskii*) тарқалган. Пржевальский оти ўтган асрнинг ўрталаригача Марказий Осиё (Мўғилистон ва Хитойда) чўлларида яшаган, ҳозир фақат айрим кўриқхоналарда сақланмоқда. Танасининг узунлиги 230 см ва оғирлиги 300 кг гача келади. Ҳозир Мўғилистонда сақланган ёввойи Европа оти – тарпан Днепр дарёсининг қуйи оқимларида 1870 йилда йўқ қилинган. Қулон (*Equus hemionus*) Шимоли-Ғарбий Хитой, Эрон, Афғонистон, Жанубий Туркменистон ва Мўғилистонда сақланган. Қулон систематик жиҳатдан эшакка қараганда отга кўпроқ яқин туради. Отларнинг тишлари сони эркак ва урғочиларида фарқ қилади, яъни урғочиларида қозик тиши бўлмайди. Отлар асосан пода бўлиб яшайди. Улар очик жойда кенг тарқалган. Бўғозлик даври 11 ой (340 кун), 25-40 йил умр кўради.

Прежавалский оти

Хартумлилар (Proboscidae)

туркуми

Ҳозирги вақтда курукликда яшаётган энг йирик ҳайвонлар – хартумлилар туркумига киради. Филларнинг узун устки лаби билан бурни қўшилиб, ўзига хос гўштдор хартумни ҳосил қилади, хартумининг асоси тоғайдан, қолган қисми эса тери-мускулдан тузилган. Филларнинг оёқлари устунсимон йўғон, бақувват, беш бармоқли, лекин бармоқлари бир-бирига қўшилган ва учиди кичикроқ туёқчалари бор. Оёқларининг тагида тери остиди ярим куюқ модда бўлиб, ҳайвон юрганда эгилувчанлик беради ва шовқин чиқармайди. Териси қалин, жунсиз, сийрак тукли. Хартумлиларнинг ҳид билиш ва эшитиш органлари яхши ривожланган. Юқори жағидаги 2 та курак тиши оғиздан ташқарига чиқиб, умр бўйи ўсади ва бу тишлар фил суяги, яъни дандон дейилади. Фил суяги жаҳон бозорида жуда кадрланади. Филларнинг тишлари сони 26 та. МДХ да (Тундрада) 4-ламчи даврда Ҳиндистон филига яқин бўлган мамонт (*Elephas primigenius*) яшаган. Мамонт Ҳиндистон филидан асосан терисининг қалин жун билан қопланганлиги ҳамда ичига қараб қайрилган катта дандони борлиги билан фарқ қилади. Филлар терисининг ҳажми 3,5 м² ва оғирлиги 1 т келади. Юрагининг оғирлиги 20 кг, ўпкаси 137 кг, жигари 105 кг, буйраги 18 кг, қулоқлари 80 кг, хартуми 120 кг, скелети 1600 кг ва мускуллари 2700 кг оғирликда бўлади. Бундан 50 млн йил илгари пайдо бўлган ва ер юзиди кенг тарқалган филларнинг 350 та тури маълум бўлган. Ҳозирги кунга келиб хартумлиларнинг фақат 2 та тури, яъни Осиё ёки Ҳиндистон фили (*Elephas maximus*) ва Африка фили (*Loxodonta africana*) мавжуд

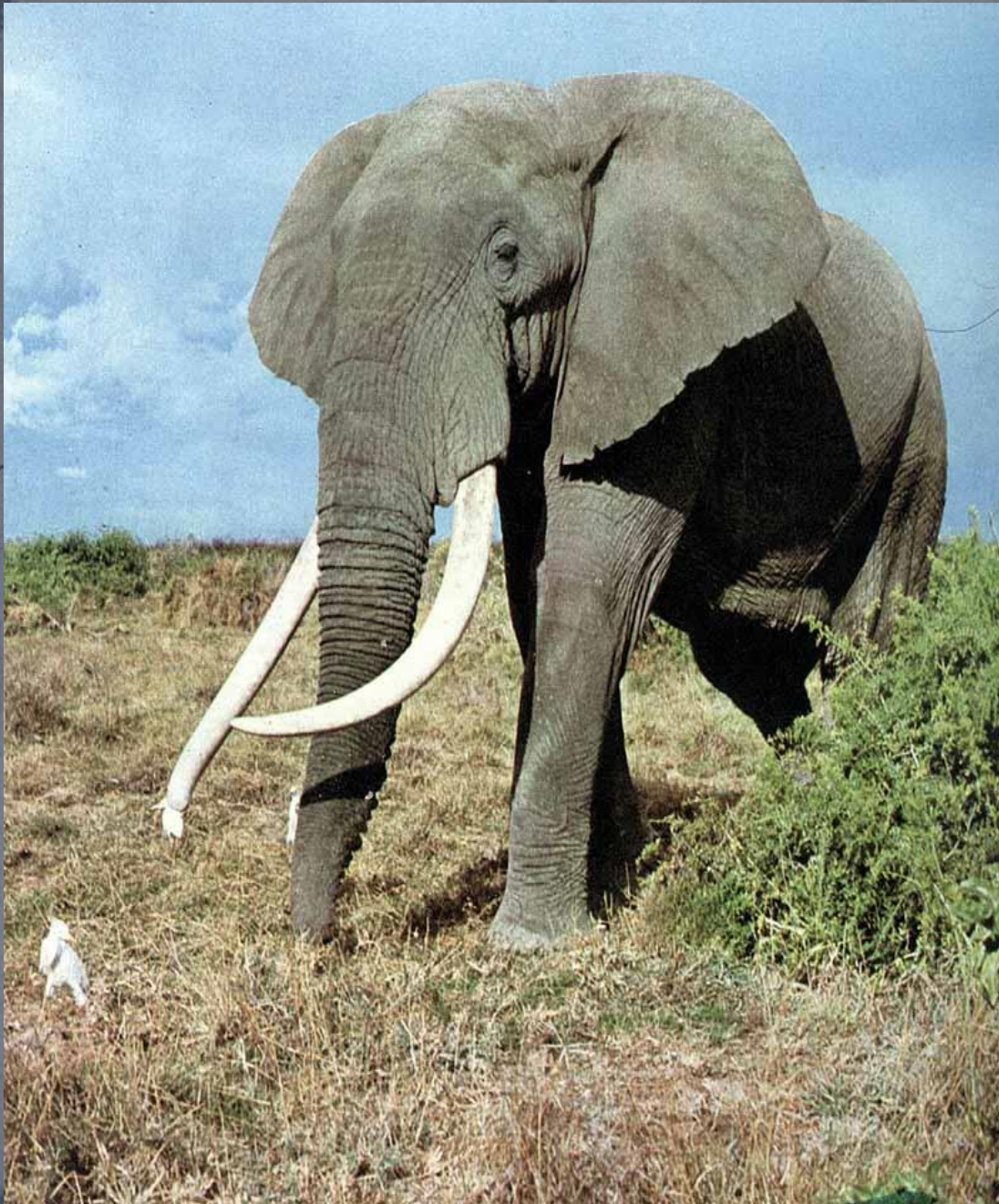
**Хиндистон
фили**

Мамонт

Африка фили

Приматлар (Primates) туркуми

Бу туркумга 200 дан ортиқ тур киради. Приматлар туркуми аجدодлари қадимги ҳашаротхўрлар туркумининг вакиллари бўлган. Уларнинг узунлиги 9-12 см дан (тупай, узунтовонлар) 200 см гача (горилла) ва оғирлиги 60 г дан 180-200 кг гача боради. Приматларнинг тузилиши аجدодларининг дарахтларда яшаганлигидан далолат беради. Улар асосан, 5 бармоқли, бош бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши қўйилган, олдинги оёқлари жуда ҳаракатчан. Кўпчилик приматларнинг тирноқлари ясси, кафт ва товон терисида ҳар бир ҳайвоннинг ўзига хос чизиклари бўлади. Гавдаси ҳар хил рангли юнг билан қопланган. Кўпчилик турларининг думи бор, баъзиларининг думи бўлмайди (одамсимон маймунлар ва одам). Бош мияси ва сезги органларидан эшитиш ҳамда кўриш органлари яхши ривожланган, ҳид билиш органи кучсиз. Иккала кўзнинг юзни олдинги қисмида жойлашганлиги сабабли улар бинокуляр кўриш (икки кўз ёрдамида кўриш) хусусиятига эга. Приматлар бошқа сутэмизувчиларга нисбатан одамларга энг яқин, яъни биринчи (primate-биринчи сўзи шундан олинган) ҳисобланади. Приматлар туркуми 2 та кенжа туркумга, яъни тубан приматлар ёки чала маймунлар (Prosimii) ҳамда юксак приматлар ёки маймунлар (Anthropoidea) кенжа туркумларига бўлинади.

Тубан приматлар ёки чала маймунлар (Prosimii) кенжа туркуми

Тубан приматлар ёки чала маймунлар (Prosimii) кенжа туркумига ҳашарот-хўрлар билан маймунлар ўртасида бирмунча оралиқ ҳолатни эгаллаган кичик ва ўртача катталиқдаги сутэмизувчилар киради. Чала маймунларнинг тумшуғи маймунлар тумшуғига нисбатан узун ва мия қутисининг бўшлиғи кичикроқ бўлади. Чала маймунлар тунда фаол, дарахтларда яшайди. Асосан мевалар билан озиқланади, баъзи вакиллари ҳаммахўр, ҳашаротлар билан ҳам озиқланади. Лемурларни думи узун, мўйнаси қалин, бачадони икки шохли, сут безлари сўрғичлари 1-3 жуфт бўлади. Чала маймунлар асосан Жанубий Осиё ва Африкада, айниқса, Мадагаскар оролида кўп тарқалган. Кўпчилигининг кейинги оёқлари олдингиларига нисбатан узун. Жуни қалин, юмшоқ. Тишлари ўзгарувчан, 18 та дан 36 та гача боради. Мия бурмалари нисбатан кам. Чала маймунлар кенжа туркумига 6 та оила ва 90 га яқин тур киради. Улар тропик Африка (лорилар), Мадагаскар ороли (лемурлар, индрилар, қўлоёқлар), Осиё ва Малайзия архипелагида (тупайлар, лорилар, узун товонлар) тарқалган. Кўпроқ тунда фаол. Кичик гуруҳ бўлиб, жуфт-жуфт ёки якка-якка ҳолда яшайди. Бўғозлик даври 2-5 ой, 1-4 та (кўпинча 1 та) бола туғади. Лемурлар ва лорилар тутқинликда ҳам кўпаяди. Қуйида айрим оилалари тўғрисида маълумотлар келтирилади.

Тупайлар (Tupaiaidae) оиласи

Тупайлар (Tupaiaidae) оиласи вакиллари Жануби-Шарқий Осиё ўрмонларида, яъни Ҳиндистон, Хитой ва Филиппин ўрмонларида, бутазорларда ва дарахтларда яшайди. Оддий тупайлар бўйининг узунлиги 16-25 см, оғирлиги 160-200 г келса, митти тупайнинг узунлиги 10-17 см ва оғирлиги 30-60 г келади. Думи узун ва бароқли. Тумшуғи чўзинчоқ. Улар 1-4 та бола туғади. Болаларини кўзи юмуқ, танаси жунсиз бўлади. Биринчи бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши турмайди. Ташқи кўринишидан олмахонга ўхшаб кетади. Улар 30 кундан кейин уяни ташлаб кетади, асосан кундузи фаол бўлади.

Тупай

Лемурлар (Lemuridae) оиласи

Лемурлар (Lemuridae) оиласи вакиллари асосан тунги ҳайвонлар. Гав-дасининг узунлиги 12-46 см, катта лемурнинг узунлиги 40 см, думининг узунлиги эса 50 см келади. Бошининг юз қисми бироз калта. Чала маймунларнинг энг йириги индри (Indri) ҳисобланади. Индрилар Мадагаскарнинг шарқий қирғоқларидаги ўрмонларда тарқалган бўлиб, индри – маҳаллий халқ тилида кичкина чол деган маънони билдиради. Унинг бўйи 1 м гача боради, думи редукцияга учраган, пешонаси қора рангда. Индрилар кундузи фаол бўлиб, 4-5 тадан бўлиб дарахтларда яшайди. 1 тадан бола туғади. Ўсимликхўр. Типик вакилларига лемур вари (*Varecia variegates*) ва мушуксимон лемур (*L.catta*) киради.

Лемур

Лемур

Қўлоёқлар (Daubentoniidae) оиласи

Қўлоёқлар (Daubentoniidae) оиласининг битта Мадагаскар қўлоёғи ёки ай-ай (*Daubentonia madagascariensis*) тури бўлиб, улар Марказий Мадагаскар- нинг қалин ўрмонларида якка-якка ёки жуфт-жуфт бўлиб яшайди. Унинг узунлиги 40 см, думининг узунлиги 60 см келади. Танаси қорамтир қалин жун билан қопланган. Уларнинг боши катта, бўйни калта, қулоғи ва кўзи катта бўлиб, тунда фаол. Булар «ай-ай» ёки «хай-хай» деган товуш чиқаришига қараб, шундай ном берилган. Қўлоёқлар бамбук дарахти ковакларидаги ҳашаротлар, уларнинг личинкалари, қуш тухумлари ва ўсимликлар билан озиқланади, 1 та бола туғади.

ай-ай

ай-ай

Лорисидлар (Lorisidae) оиласи

Лорисидлар (Lorisidae) оиласи вакиллари Африка, Арабистон ва Жануби-Шарқий Осиёда тарқалган. Улар тропик ўрмон ва саванналарда яшайди. Ҳаммаҳўр, яъни ўсимлик ва майда ҳайвонлар билан озиқланади. Типик вакилига ингичка лори (*Loris tardigradus*) киради.

Лорис

Лорис

AP / Gautam Singh

Узунтовонлар (Tarsiidae) оиласи

Узунтовонлар (Tarsiidae) оиласи вакиллари ўзига хос тузилган. Олдинга йўналган, ниҳоятда катта кўзли, жуда узун орқа ва калта олдинги оёқли, каламушдан каттароқ ҳайвон. Бармоқларида сўрувчи ёстикчалари бор. Улар дарахтларда яшайди, асосан ҳашаротлар билан озиқланади. Тунда фаол. Малай архипелаги оролларида тарқалган. Вакили – арвоҳ узунтовони (*Tarsius spectrum*) ҳисобланади.

**Арвох
узунтовони**

**Арвох
узунтовони**

Юксак приматлар (Anthropoidea) ёки Маймунлар (Simia) кенжа туркуми

Юксак приматлар (Anthropoidea) ёки Маймунлар (Simia) кенжа туркуми вакиллари энг юксак тузилган сутэмизувчилар ҳисобланади. Одам ҳам шу кенжа туркумга киради. Маймунлар гавдасининг узунлиги 16 см дан (ўйноқи маймунлар) 2 м гача (горилла) ва оғирлиги 400 г дан 200 кг гача боради. Кўпчилик маймунлар қўл ва оёқларининг бош бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши жойлашган бўлиб, дарахтлар шоҳига осилишга ва буюмларни ушлашга мослашган. Бармоқларида тирноқлари бор, тирноқлари ясси, тишлари 32-36 та. Ўмров суяги ривожланган. Маймунларнинг кўриш, эшитиш ва туйғу органлари яхши ривожланган, ҳидни яхши сезмайди. Думлари узун (коата) ёки рудимент ҳолда (одамсимон маймунлар) бўлади. Маймунлар гала бўлиб яшайди. Ҳомиладорлик даври 3-9 ой, 1-2 та бола туғади. Тутқинликда ҳам кўпаяди. Маймунлар дарахтларда ва ерда ҳаёт кечиради. Маймунлар кенжа туркумига 139 та тур киради ва улар кенг бурунли маймунлар (Platyrrhina) ҳамда тор бурунли маймунлар (Cathartina) гуруҳларига бўлинади

Кенг бурунли маймунлар гуруҳи

Кенг бурунли маймунлар гуруҳи вакиллари асосан, Марказий ва Жанубий Америка ўрмонларида дарахтларда яшайди.

Кенг бурунли маймунлар гуруҳига ўртача ва майда маймунлар киради. Улар одатда гажак бўладиган узун думи ва сербар бурун аро тўсиғи билан характерланади, 36 та тиши бор. Кенг бурунли маймунлар думлари билан худди оёқлари сингари дарахт шохларига осилиб туриши мумкин. Кенг бурунли маймунлар гуруҳининг 2 та оиласи ва 60 га яқин тури бор.

Ўйноқи маймунлар (Callithricidae) оиласи

Ўйноқи маймунлар (Callithricidae) оиласи вакилларининг гажак бўлмайдиган попукли думи бор. Уларнинг 32 та тиши бор. Танасининг узунлиги 16 см дан 35 см гача ва оғирлиги 70-100 г, думи танасидан узун, аммо гажак эмас. Юксак маймунларнинг энг кичик вакиллари ҳисобланди. Оддий ўйноқи маймунлар 6-9 ойда вояга етиб, 1 тадан 3 тагача бола туғади. Боласи ожиз туғилади. Бола боқишда эркаклари ҳам фаол қатнашади. Митти ўйноқи маймуннинг тана узунлиги 15 см ва думининг узунлиги 19-20 см келади. Митти ўйноқи маймунлар ҳашаротлар билан озиқланиб, дарахт ковагида яшайди. 2 та бола туғади. Болалари 6 ҳафтагача отаси танасига ёпишиб яшайди.

Ўйинқароқ маймунлар

Гажакдумлилар ёки цебидлар (Cebidae) оиласи

Гажакдумлилар ёки цебидлар (Cebidae) оиласи вакилларининг бармоқларида ясси тирноқлари ва гажак думи бўлади. Вакилларига уч йўлли дурукули маймун, олмахон маймун, ўргимчаксимон маймун ёки коата, сариқ бақироқ маймун, узун бурунли маймун ёки кахау ва бошқалар киради.

Уч йўлли дурукули маймунлар танасининг узунлиги 24-47 см, думи 22-42 см ва оғирлиги 800-1200 г келади. Уларнинг кўзи катта, қулоқлари кичкина ва қалин жун орасида кўринмайди. Тунда фаол ҳаёт кечирадиган ягона маймунлардан ҳисобланади. Бу маймунлар майда қушлар, кўршапалаклар, ҳашаротлар билан озиқланади, мева ва барглари ҳам ейди. Тунги ҳайвон бўлганлиги учун деярли сув ичмайди. Шудринг ва мевалар таркибидаги сув улар учун етарли. Туғилган боласи 10 кунгача онасининг қорин томонига ёпишиб яшайди, сўнгра ота қарамоғига ўтади.

Олмахон маймуннинг ҳам узунлиги 35 см, оғирлиги 1 кг атрофида бўлади. Улар асосан дарахтда яшайди. Кундузи фаол ҳаёт кечиради. Ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари, қушлар ҳамда уларнинг тухумлари билан озиқланади, битта бола туғади.

Гажак дум маймун

Олмахон маймун

Ўргимчаксимон маймуннинг урғочилари эркакларига қараганда анча йирик бўлади. Олдинги оёқлари орқа оёқларига нисбатан узунроқ. Бу маймунларнинг ҳаракат органлари, думи ва танасининг шакли ўргимчакка ўхшайди, шунинг учун ҳам ўргимчаксимон маймунлар дейилади. Ерда 4 оёқлаб юради. Думи овқатни оғзига олиб келишда ҳам ёрдам беради. Асосий озиғи мева, гуллар ва ҳашаротлар ҳисобланади. Туғилган боласи 4 ой давомида оёқлари билан онаси қорнига ёпишиб олиб, думи билан онаси думига илашиб яшайди.

Сарик бақироқ маймуннинг оғирлиги 9 кг. Улар ҳам 20-30 тадан пода бўлиб, дарахт шохларида ҳаёт кечиради. Эркаги ўз яшаш жойларини 3-5 км гача эшитиладиган бақироқ товуш чиқариб муҳофаза қилади. Улар дарахтларда яшайдиган ҳар хил майда ҳайвонлар билан озиқланади.

Урғочилари ҳар йили 1 та дан бола туғади.

Узун бурунли маймуннинг бўйи 55-72 см, думи 66-75 см ва оғирлиги 12-14 кг келади. Бурни анча узун, шунинг учун ҳам узун бурунли маймун дейилади. Дарё бўйларида озиқланаётганида жуда баланд овозда «кахау-кахау» деган товуш чиқаради, шу сабабли узун бурунли маймунларни бошқачасига кахаулар ҳам дейилади. Улар тўда бўлиб (30 талаб) дарахт шохларида яшайди. Ҳар хил меваларни ейди. Гажакдумлилар ва ўйноқи маймунларнинг бурун аро тўсиқлари сербар бўлади, шу сабабли бу маймунлар кенг бурунли маймунлар деб аталади.

Тор бурунли маймунлар гуруҳи

Тор бурунли маймунлар гуруҳи вакилларининг бош мияси катта ва мураккаб бўлиши, думининг гажак бўлмаслиги (думи бўлмаслиги ҳам мумкин), бир-бирига яқин ва олдинга қараб турадиган бурун тешиклари борлиги билан характерланади. Тиши 32 та бўлади.

Тиш формуласи: $i \frac{2}{2}; c \frac{1}{1}; pm \frac{2}{2}; m \frac{3}{3} \cdot 2 = 32$ та

Тор бурунли маймунлар гуруҳига 100 га яқин тур киради, 4 та оиласи бор. Улар Африка ва Жанубий Осиёда тарқалган.

Мартишкалар (Cercopithecidae) оиласи

Мартишкалар (Cercopithecidae) оиласига майда ва ўртача катталиқдаги тубан тор бурунли маймунлар киради. Тор бурунли маймунларнинг энг кенг тарқалган оиласи ҳисобланади. Лунж халталари ниҳоятда яхши ривожланганлиги билан характерланади. Бўйи 20 см дан 100 см гача, думининг узунлиги бир неча см дан 100 см гача ва ундан ҳам узун бўлади. Эркаги урғочисига нисбатан йирик бўлади. Уларнинг бош мияси кичик, думи узун, қуймич қадоқлари яхши тараққий этган. Мартишкалар оиласининг 20 та уруғи ва талайгина турлари бор. Кўпчилиги ўрмонда, дарахтларда ҳаёт кечиради, мевалар билан озиқланади. Вакиллариға: Африка мартишкалари (Cercopithecus), Осиё макакалари, павианлар (Papio) ва мандриллар киради. Охирги вакиллари ҳашаротлар ва майда сутэмизувчилар билан озиқланади. Макакалар асосан Жанубий Осиё маймунлари ҳисобланади. Улар дарахт устида ҳам, ерда ҳам яшайди. Павианлар эса асосан ерда яшайди. Буларнинг орасида макак резус (Macaca mullata) кенг тарқалган, улар Жанубий Осиёда гала-гала бўлиб яшайди. Дунёдаги ҳамма ҳайвонот боғларида бор.

Мартишка

Мартишка

Макак резус

Гиббонлар (Hylobatidae) ёки узун қўл маймунлар оиласи

Гиббонлар (Hylobatidae) ёки узун қўл маймунлар оиласига дарахтда яшовчи ўрта бўйли маймунлар киради. Олдинги оёқлари жуда узун бўлиб, бир дарахтдан иккинчи дарахтга 10 м гача сакраб ўтади. Қуймич қадоғи бор. Улар Ҳиндистон ва Катта Зонд оролларидаги ўрмонларда яшайди, 7 та тури бор. Бош мия яримшарлари кучли ривожланган. Асосий вакили: хулок гиббони (Hylobates hoolock) ҳисобланади. Уларнинг думи редукцияланган.

Гиббон

Гиббон

Гиббон

Одамсимон маймунлар (Pongidae) оиласи

Одамсимон маймунлар (Pongidae) оиласига кенжа туркумнинг энг юксак тузилган вакиллари киради. Одамсимон маймунлар одамга яқин туради, уларнинг олдинги оёқлари кейинги оёқларига нисбатан узун, думи рудимент ҳолда, овқат сақлаш халтаси ва қуймич қадоғи йўқ, боши юмалоқ, бош мияси мураккаб тузилган. Кўричагида чувалчангсимон ўсимтаси бўлади. Улар ҳаётининг бир қисмини дарахтда, бир қисмини ерда ўтказди. Дарахтда озикланади, шох-шаббаларидан тунаш учун ин ясайди. Одамсимон маймунлар олдинги оёқлари ҳамда панжаларининг орқа томонига бир оз таянган ҳолда орқа оёқларида ҳаракат қилади. Улар ҳаракатланганда танаси бироз букчайган ҳолатда бўлади. Бу оилага ҳозирги вақтда яшаб турган орангутан, шимпанзе ва гориллалар киради

Одамсимон маймунлар (Pongidae) оиласи

Одамсимон маймунлар (Pongidae) оиласига кенжа туркумнинг энг юксак тузилган вакиллари киради. Одамсимон маймунлар одамга яқин туради, уларнинг олдинги оёқлари кейинги оёқларига нисбатан узун, думи рудимент ҳолда, овқат сақлаш халтаси ва қуймич қадоғи йўқ, боши юмалоқ, бош мияси мураккаб тузилган. Кўричагида чувалчангсимон ўсимтаси бўлади. Улар ҳаётининг бир қисмини дарахтда, бир қисмини ерда ўтказади. Дарахтда озикланади, шох-шаббаларидан тунаш учун ин ясайди.

Одамсимон маймунлар олдинги оёқлари ҳамда панжаларининг орқа томонига бир оз таянган ҳолда орқа оёқларида ҳаракат қилади. Улар ҳаракатланганда танаси бировз букчайган ҳолатда бўлади. Бу оилага ҳозирги вақтда яшаб турган орангутан, шимпанзе ва гориллалар киради.

Орангутан (Pongo pygmaeus) нинг жағи жуда чўзинчоқ бўлиши, кулоқ супрасининг кичиклиги, 12 жуфт қовурғаларининг бўлиши ва 3 та дум умуртқаси борлиги билан характерланади. Улар якка-якка ёки оила бўлиб яшайди. Урғочиси боласини дарахтга қурган уясида туғади. Орангутаннинг ранги қизғиш-сарғиш тусда бўлади. Унинг бўйи 1,5-2 м гача ва оғирлиги 185- 200 кг гача боради.

Шимпанзе (*Pan troglodytes*) нинг бўйи 1,5 м атрофида, оғирлиги 50-60 кг келади. Уларнинг эркаги ва урғочисининг томоғи остида оқ жун ўсади. Қўли оёғига нисбатан анча узун. Бош бармоғи бошқа бармоқларига нисбатан анча қисқа бўлади. Қулоғи одамникига ўхшаш. Шимпанзелар ҳам дарахтда яшайди, лекин кундузи кўп вақтини ерда ўтказади. Ерда тўрт оёқлаб югуради. Улар ҳам дарахт шохлари орасида уя ясаб дам олади, кундузлари дам олиш учун ерга ҳам уя қуради. Шимпанзелар ўсимликхўр, ҳар хил мевалар, барглар, ёш новдалар ва дарахт пўстлоқларини ейди. Оила бўлиб, баъзан тўда бўлиб яшайди. Ранги қора, юзи яланғоч бўлади.

Горилла (*Gorilla gorilla*) ҳам Африка ўрмонларида яшайди. У одамсимон маймунлар ичида энг йириги ҳисобланади. Эркакларининг бўйи 180-200 см, оғирлиги 200 -250 кг келади. Улар ҳам тўда-тўда бўлиб яшайди. Горилланинг олдинги оёғи шимпанзеники сингари унча узун эмас, ерда эгилиб, шимпанзе сингари, тўрт оёғига таяниб юради, қулоғи ҳам қисқароқ бўлади. Улар мевалар билан озиқланади, дарахтларда уя ясаб яшайди. Ўрмонда яшаса ҳам, ҳаёти дарахтга унчалик боғлиқ эмас. Гориллалар уйқудан кеч уйғонади ва дарҳол озиқланиш учун тарқалади. Улар фақат мажбур бўлганда ҳужум қилади. Йилига бир марта оғирлиги 1700-1800 г келадиган 1 та бола туғади. Боласи жунсиз туғилади. У 3 йилгача онаси билан бирга яшайди. Гориллалар 30-35 йил умр кўради. Ҳозирги вақтда дунё бўйича 1500 тага яқин горилла қолган. Горилла ва Шимпанзеларнинг 13 жуфтдан қовурғаси бор.

Шимпанзе

Горилла

Горилла

Горилла

Одамлар (Hominidae) оиласи

Одамлар (Hominidae) оиласига ҳозирда яшаб турган бирдан-бир ақлли одам (*Homo sapiens*) тури киради. Мияси одамсимон маймунлар миясига караганда 3-4 баробар катта бўлади, жағи ва тишлари кучли тараққий этган. Жун қоплагичи редукцияланган, умуртқа поғонаси тўғриланиб, бўйин, кўкрак ва бел букилмаси ҳосил қилган, оёғида гумбазсимон товони бор. Шу тариқа, у югурганида ва юрганида умуртқа поғонаси билан оёқлари худди пружинадек ишлайди, шунга кўра мия кутисининг ичида турадиган мия силкинмайди. Одамнинг оёғи кўлига нисбатан узун ва бақувват, кўли пастга туширилганда тиззасига етиб бормайди. Танаси вертикал ҳолда туради. Ияги олдинга туртиб чиққан. Одам 200 дан ортиқ ҳидни сезади. Шундай қилиб, ақлли одам зоология систематикаси нуқтаи назаридан хордалилар (Chordata) типига, умуртқалилар (Vertebrata) кенжа типига, тўртоёқлилар (Tetrapoda) катта синфига, сүтэмизувчилар (Mammalia) синфига, юксак дарандалар (Eutheria) ёки йўлдошлилар (Placentalia) кенжа синфига, приматлар (Primates) туркумига, маймунлар (Simia) кенжа туркумига, тор бурунли маймунлар гуруҳига, одамлар (Hominidae) оиласига, одам (*Homo*) авлодига ва ақлли одам (*Homo sapiens*) турига киради.